

תקציר תולדות קהילת יהודי לודז'

החל מ- 1718 ועד שנות ה- 70 של המאה ה-20

כתבה וערכה: שוש גוטנטג
(דור שני לניצולי שואה)

הוצאה ראשונה : תמוז, תשס"ד / יולי 2004

הוצאה שניה : אייר תשס"ו / מאי 2006

כל הזכויות שמורות למחברת שוש גוטנטג

קרית אונו, טל' 054-4498502

בחסות ארגון יוצאי לודז'

לזכר

משפחת אמי מלודז' שנספתה בשואה – גרנק / רדר
ולזכר כל הנספים שמתו על לא עוול בכפם.

פולניה – האם "פה לנ יה" ?

תוכן העניינים

- 5 .1 היסטוריה – דמוגרפיה
- א. כללי
- ב. התיישבות היהודים
- 15 .2 היהודים בלודז' מ-1718 ועד מלחמת העולם הראשונה
- א. מוסדות דת וקהילה
- ב. חינוך ותרבות
- ג. ארגונים פוליטיים וחברתיים
- ד. כלכלה ותעשייה
- 34 .3 מלחמת העולם הראשונה
- 37 .4 היהודים בלודז' בין שתי המלחמות
- א. מצבם הכלכלי
- ב. אנטישמיות
- ג. הקהילה וחיי הדת
- ד. המפלגות וארגונים פוליטיים
- ה. חינוך ותרבות

- 45 .5 מלחמת העולם השנייה
- א. החיים בלודז' עד סגירת הגטו
- ב. החיים בגטו וחסולו
- 54 .6 היהודים בלודז' לאחר מלחמת העולם השנייה
- 58 .7 ביבליוגרפיה

1. היסטוריה – דמוגרפיה

א. כללי

שם הכפר/העיירה לודז' LODZ ידוע עוד משנת 1322. לודז' ממוקמת במרכז פולניה, ליד פרשת המים שבין הויסלה והאודר.

עד 1793 היתה רכוש דומיניון של הפיסקופיה הקוייבית בללוצלאבק. היתה מושבה חקלאית נידחת ומוזנחת, ללא בעלים, שעבדו בה אריסים.

ב-1793 בשל שינויים פוליטיים ושינויי אופי במדינה הפולנית - התחיל תהליך חילון של העיירה (ובכלל), אז הופקעה לודז' מידי הכנסייה. עד 1806 השתייכה לודז' לפרוסיה – לפי חלוקתה של פולין. מ-1807 ועד 1815 נחשבה לודז', לפי חלוקתו של נפוליון בטילזיט, לנסיכות וורשאית. בקונגרס וינה ב-1815 הוחלט כי פולין תהיה תחת חסותו של הצאר הרוסי אלכסנדר הראשון, ששם לו למטרה להפוך את פולין מארץ חקלאית לארץ תעשייה (בעיקר למרכז תעשיית טכסטיל).

באותה תקופה עיקר עיסוקה של לודז' היה בתחום החקלאות. ב-1820 נקבע כי העיירה לודז' תהפוך למרכז למלאכה/תעשייה.

ב-1823 היו שינויים פוליטיים נוספים. באותה שנה גם נוסד בית החרושת הראשון. מכאן התחיל תהליך מעשי של הפיכת העיר לודז' לעיר תעשייה. גם ליהודים נפתח עידן חדש, כאשר התעשייה הפכה למקור פרנסה עיקרי עבורם.

מכפר קטן ונידח נהפכה לודז' בהדרגה לאחת מערי הכלכלה הגדולות באירופה. גידולה החל מהמאה ה-19, כאשר היא "בולעת" לתוכה ישובים כפריים סמוכים. תהליך התפתחותה היה שונה מהתפתחותן של ערים אחרות – לודז' גדלה בין המאה ה-19 למאה העשרים פי 600. למעשה במשך כשלושה דורות, לודז' היתה ידועה כעיר התעשייה של האימפריה הרוסית במדינה הפולנית. בתקופת פריחתה נקראה "מאנצ'סטר של פולין".

מספר היהודים באותה תקופה גדל מ-11.000 נפש ל-166.628 אלף נפש, כלומר מ-5.7% עד 40%.

במלחמת העולם הראשונה (1914-1918) נכבשה פולניה ע"י הגרמנים.

מ-1918 ועד 1939 לודז' תחת שלטון פולניה.

במלחמת העולם השנייה שוב נכבשה פולניה ע"י הגרמנים ולודז' צורפה לרייך הגרמני (1939-1945). בתקופה זו הוחלף שמה ל"ליצמןשטאט".

מ-1945 לודז' תחת שלטון פולניה.

ב. התיישבות היהודים

עוד בתקופת ימי הביניים, בערים רבות בפולין היתה לשליטים הקדומים (מלכי פולין), "זכות של אי סובלנות" כלפי היהודים. הדבר נעוץ בתחרות הזכויות התמידית שבין המלך, הריבוניים הפיאודליים, העירוניים והכנסייה. לכולם היה מכנה משותף – שנאת ישראל, שלא פסקה במדינה זו מעולם. היו אומנם יהודים בערים אלו, אך הם היו ללא זכויות, נספחים ללא כלום. הימצאותם דמתה להימצאות של אונס שהגטו "הנוצרי" יצר בשאר ארצות אירופה של ימי הביניים. בתחילת המאה ה-19 נתבטלו רוב הגטאות ברוב ערי אירופה.

לא ידוע במדויק מתי הגיעו יהודים לראשונה ללודז', אך ידוע כי בדורות הקודמים היו קהילות יהודיות בסביבה. מחציתם של היהודים הגיעו ללודז' כפי הנראה מהכפרים הסמוכים (מחויני, סטוקי, בלדוב ועוד), חלקם מערי הסביבה (לוטומירסק, סטרריקוב, לאסק, פייטרקוב ועוד) וכן הגיעו מערים רחוקות יותר ומרוסיה. בתחילה שכנו בה יהודים יחידים ואלו עסקו במלאכות שונות כגון: מוזגים וחוכרים.

זכר ראשון ליהודים בלודז' נמצא במסמך משנת 1718 (בארכיון הקפיטולי בוולוצלאבק). לאחר מכן, בשנת 1775 נרשם כי מתגוררות בה משפחות אחדות שעסקו באותם המקצועות. ב-1780 מסופר על יהודי שהיה עד במשפט מקומי. עד אז לא נרשמו שמותיהם של היהודים שהתגוררו בעיר, אך צויין שהיו יהודים.

לראשונה נזכרים שמות יהודים בלודז' ב-1785. האופה – דניאל בן אליעזר והחייט אברהם מנדלוביץ בן לייב משה. דניאל יהיה גם בעל הבית הראשון שנרכש בלודז'.

בשנת 1793, התחיל השינוי ומאז הסתמן תהליך הפיתוח של העיירה. בתקופה זו היו 190 תושבים ומתוכם 11 יהודים - המשפחות: חוכר, ברוסקי וחייט. בשנת 1808 – דווח כבר על 58 יהודים ובשנת 1809 דווח על 24 משפחות יהודיות שמונות 98 נפש. בשנה זו נרשמו לראשי המשפחות "כתבי-זכות" דבר שאפשר את ישיבתם של המשפחות הללו בעיר וכן דווח מה היה מצבם בתשלום המיסים השונים. בשנה זו גם נוסדה הקהילה היהודית הראשונה בלודז'.

ב-1815 היה ידוע כבר על 55 משפחות יהודיות, "הלבושים מלבושי יהודים". בתקופה זו (1816), 7 מהמשפחות היו בעלי בתים, דבר שעורר קינאה אצל שכניהם. לכן ב-1820 פנה הכומר לשלטונות בטענה כי הימצאותם של בתי יהודים בסביבות הכנסייה מפריעה לפולחן הנוצרי. בלודז' התגוררו אז 900 יהודים.

ב-1822 נצטווה ראש העיר להכין רשימה של מספר היהודים בעיר, וזאת כדי לבדוק אם קיימת "אי סובלנות" לגביהם. אך למעשה שלטונות המחוז התכוונו להקדים את השלטונות המחוקקים בהגבלת ישוב היהודים בעיר ("וזאת עד אשר יואילו לחוקק חוק בקשר לכך"). הם דרשו מהיהודים רישום לגבי מספרם, אך היהודים סרבו וראש העיר הכין הרשימה בעצמו. היות והיא לא היתה חתומה - שלטון המחוז סרב לקבלה. בסופו של דבר מסרו ראשי הקהילה רשימה ובה 55 שמות של ראשי משפחה.

בהמשך התקיים ויכוח בין השלטון המחוזי וועדת בנין העיר לגבי ישוב היהודים בלודז'. הראשון מביניהם רצה להניח ליהודים להתגורר ברחובות מסוימים שבהם יש קירבה לבית הכנסת ובנוסף נטען כי "היהודים ירבו לבנות יותר מאחרים, והעיר זקוקה לבינוי". אולם ועדת הערים רצתה להרחיק מהעיר.

למעשה לא היה קיים כל חוק כנגד הימצאותם של היהודים בלודז' (1822), וכך כתב מנהל ענייני הערים של מחוז הלנציצי "אין בכתבי הזכות זכר לרשות או לאיסור היהודים להתיישב בעיר לודז'", ו"היהודים התיישבו בעיר עוד לפני 50 שנה ומעלה, אך למרות שאין להם "כתב זכות" - על ידי רכישת בתים ומגרשים לקניין עולם, הם נעשו לבעלי זכויות בעיר לודז'".

בין השנים 1818-1824 היהודים היוו כשליש מהאוכלוסיה המקומית. בתקופה הקדם תעשייתית היהודים ברובם היו עניים ודלים.

בתקופה זו הוזמנו מומחים מגרמניה, כדי לקדם את תוכניות תיעוש העיר. ב-1825 נחתם עימם חוזה "חוזה זגירז" ובו לא שכחו לדרוש הגבלות ליהודים. אז הופיע חוק הגטו שנקרא "האדון הנאור" (על שם השליט הרוסי – אלכסנדר הראשון) ובו נאמר כי ליהודים מותר לקנות מגרשים ובתים כדון, בצד הדרומי ברחובות מסויימים, ובשוק הצמוד אליהם. מ-1827 נכתב בחוזה כי "הוגבלו מגוריהם בכל חלק אחר של העיר". אך למרות ההגבלה הותר לשתי משפחות יהודיות לגור במקומות אחרים בעיר – וזאת רק כאשר הוכיחו את התנאים הנדרשים (שהוזכרו למעלה). בנוסף היה עליהם להוכיח כי יש להם בית חרושת שהוא לתועלת הארץ ומעסיק פועלים מבני אמונתם, וכן באם המבקש הינו מלומד או סוחר (ולא ייצר או מכר משקאות חריפים) או אז קיבלו מבוקשם. יחד עם זאת היהודים היו צריכים לצאת עד תחילת יולי 1827 מהרחובות שקיים עליהם איסור מגורים, למעט אלה שבנו "בית חומה" (רוב הבתים היו בתקופה ההיא - בתי עץ) וזאת כדי שיתמלאו "תנאי התרבות". הגרמנים הם שהפעילו את ההגבלות.

ב-1836 היהודים נטלו חלק פעיל שהלך והתרחב בהתפתחות הכלכלית של העיר. בתקופה זו הגיעו אליה גם תושבים יהודים מסוג אחר – משכילים, בעלי אמביציות, שנלחמו על הריסת גבולות הגטו. הם הצליחו כיחידים, בטענות ותחבולות שונות להתיישב בעיר החדשה (טיפין, טיפין).

שני היהודים הראשונים שהתיישבו מחוץ לגטו, עסקו במטווים (יצירת החומר הגולמי לאורגים). לטענת הגרמנים, היהודים פגעו במונופול שלהם. הגרמנים ניסו בכל כוחם בטענות שונות, להדיר את רגלי היהודים מהעיסוק בכך.

היהודי השלישי שהתיישב בעיר החדשה – התווכח עם שלטונות העירייה 10 שנים – עד שהצליח לקבל מבוקשו, ובנוסף עוד דרש וקיבל הלוואה לבניין ביתו. אח"כ גם בנה בניינים נוספים בעיר החדשה.

הפולנים והגרמנים המשיכו להילחם נגד זכויות היהודים, והיהודים בינתיים המשיכו לבנות את העיר מכוח המשיכה של החיים.

בשנת 1840 ראו השלטונות את הצורך בהרחבת "השכונה היהודית", וזאת "כיוון שהתנאים גרועים מאלה של גטאות ימי הביניים". בשנת 1841 התגוררו בלודז' למעלה מ-1350 יהודים.

העירייה ש"פחדה" פן יאשימו אותה כי אינה אנושית שלחה בקשה לאישור הרחבה, אך היות והיה ידוע כי הדבר יארך זמן רב, אישר בינתיים המושל האזורי לבנות בתי-חומה באזור שאמור להיספח. במילא הוחזרה הצעת תוכנית ההרחבה מאוחר יותר ללא אישור.

היהודים מלומדי הניסיון החליטו לפנות לנציב הרוסי וביקשו אישור רשמי ל"זכויות המעשיות שבדיעבד". אכן זכות זו ניתנה להם לאחר 20 שנה, אז כבר נמצאו בלודז' 5.500 יהודים.

גם הפולנים השתמשו ב"זכות שבדיעבד" ובנו בתים בשכונה המורחבת. למעשה הרחובות הסלולים הראשונים היו בתחומי השכונה היהודית. למרות ההרחבה עדיין היתה צפיפות והעירייה לא אפשרה באותה תקופה ליהודים נוספים להתיישב בעיר ואלה ששכנו בעיר ושלא היו קבועים גורשו בעזרת המשטרה, הצבא הרוסי והקוזאקים.

כתוצאה ממהפכת 1848 (לליברליזציה) בא שינוי כל שהוא מצד הרוסים בכל הנוגע ליהודים. הקיסר דאז הוציא פקודה (19.9.1848) ובה נאמר שהיות והיהודים הינם תושבי הממלכה הפולנית... ויש להם חובות כשאר התושבים (כולל שירות בצבא) מותר להם לגור ב"שכונות האסורות בערים ולהתעסק בעסקיהם" (מבלי שביטל את הגטו). למעשה חוק "תנאי התרבות" שהיה משנת 1825 שונה, ומעתה הם יכלו לגור מחוץ לגטו וזאת באם היה בידיהם סכום של 9.000 זהוב (במקום 22.000) והם מילאו את יתר החוקים הני"ל.

כמו כן הוצא להם לבחור בין המלבוש הגרמני לבין המלבוש הרוסי (מעיל מוארך וכובע רוסי וזקן מגודל – שהם אבות הקפוטה והמצנפת של חסידי פולין).

בשנת 1858 היו בלודז' מאות משפחות יהודיות (ב-1856 היו רשומים של 2.886 יהודים), שוב אפשרו את הרחבת תחום הגטו. במשך השנים הבאות דנו בתוכניות ההרחבה – אך רובן "שוויין כקליפת השום", לרוב נבחרה התוכנית הנוחה ביותר לעירייה. שוב היהודים הקדימו, ועשו את "הנעשה" לפני "הנשמע" ובנו. באותה תקופה ערך המגרשים בעיר עלה. בין 1858-1861 עברו כ-20 משפחות יהודיות מן הרובע הסגור לרבעים אחרים. חלק מן המשפחות העשירות עברו עוד קודם לכן.

בשנת 1861 החליט שר הפלך להקטין את שטח ההרחבה וציין את הנהר – "סטאב" כגבול טבעי (קיים גשר מעבר) כדי שהיהודים לא יתערבבו עם התושבים האחרים (גרמנים ופולנים כאחד), וכשיצאה התוכנית אל הפועל, לאחר כמעט 10 שנים, כבר היו הרחובות "מלאים ביהודים". השלטונות דרשו מיסים ודרשו שבעלי היהודים בשכונה החדשה יחזרו לגטו לאחר שגבולותיו של הגטו הורחבו והוקטנו לסרוגין. באותה שנה נרשמו 74 משפחות יהודיות (312 נפש), אך היו בסה"כ כ-5.000 איש. ברובע היהודי "בלוטי" היה תוהו ובוהו בבניה – לא הושקעו ההשקעות החיוניות בפיתוח ותשתיות, הרחובות היו צרים, הם לא רוצפו ולא הוארו, ולא הונחו קווי ביוב.

זרם היהודים הבלתי חוקי ללודז' המשיך וזאת כאמור בשל התנאים החומריים הקשים במקומות מגוריהם של היהודים בסביבה הקרובה והרחוקה. הם נאלצו לחפש את לחמם בעיר התעשייתית שהתפתחה במהירות. ראש העיר דאז תאר תקופה זו כתקופה בה "היהודים מנצלים תחבולות שונות כדי להדחק לתוך העיר"...

הישועה והקץ לסבלו של היהודי הלוחם על קיומו באה ב-5.6.1862 כאשר הגיעה הרפורמה הגדולה (החוקה הליברלית שיזם הנסיך ויילופולסקי) – אמנציפציה לכל תושבי פולין, או אז בוטלו גם תחומי הגטו (עשר שנים לאחר שבוטלו הגבולות הרשמיים בין פולין לשאר חלקי הקיסרות הרוסית) ויהודי לודז' שוחררו מ"חווה זגירז" ומהאפוטרופסות הגרמנית. מאותה עת הם שווי זכויות בכל. בשל כך בתחילת הרפורמה, הפולנים והגרמנים בלודז' אירגנו חרם על כל בעל בית שהשכיר דירות

ליהודים וכמו כן הוציאו אותו מזכות שימוש בבאר המשותפת. בהמשך התעשיינים הגרמנים נוכחו לדעת כי שיתוף פעולה עם היהודים הביא להם תועלת רבה.

עד אז מגוריהם של היהודים רוכזו במרכז לודז' "על פי חוקי וצווי ימים עברו" וככל שהם התקרבו לקצות תחום הישוב, האוכלוסיה היתה מעורבת עם פולנים וגרמנים. אזור ה"אלטשטאט" המשיך לשמור על צביון יהודי עם קצב של עיר גדולה ואילו הכרך, התפתח מווילקי לשכונה החדשה ולכיוון הפריפריות.

עד ראייה מאותה תקופה (גרף) ציין "מן העת שבה פתחו את שערי הרובע היהודי, חלו שינויים עצומים בקהילה. החלק המשכיל של בני הדת העתיק את מקום מגוריו לרבעים הנוצריים... כאשר מעמד הסוחרים חש עצמו חופשי מן הכבלים הכופתים אותם, והעתיק מהר מאד את מקום מגוריו לרחובות רחוקים יותר, ששכנו סמוך למרכז העיר. כל בתי העץ הישנים נעלמו כבמטה קסמים, ובמקומם הוקמו בתי מגורים מפוארים בני קומותיים, ששינו עד לאין הכר את פני העיר".

ידוע גם כי בתקופה זו התקיימו מחלוקות קשות בין הישן לחדש, בין המשמרים והחסידיים ובין המשכילים (גם ביתר קהילות פולין ומחוצה לה). כבר בתקופה זו היתה חשיבות מכרעת ליהודים, כיוון שהם עסקו בתחומים חשובים של חיי הכלכלה בלודז' – במלאכה ובמסחר (2 תחומים מסורתיים). בשנים אלו רק שליש מתושבי העיר עסק בחקלאות (כאמור, לודז' היתה עיר חקלאית בתחילתה).

עד 1863 היתה עלייה נוספת של 22% באוכלוסיית היהודים בלודז' (ב-1863 כ-5.633 נפשות) רוב היהודים סבלו מתנאי מחייה ומגורים קשים.

בתקופה זו ועד תחילת המאה הבאה, הישוב החדש על מוסדותיו הכלכליים, החברתיים והתרבותיים נמצאו בעיר החדשה ואילו בעיר הישנה נמצאו החברות והמניינים של בעלי מלאכה, מוסדות הצדקה המסורתיים וכו' ו"היא היתה ונשארה כולה עיר יהודית וחיה את חייה שלה ושתיהן יחד היוו את הכרך ואנשיו".

בעיר החדשה היתה שאיפה למסחר הדור ומנומס, כאשר בעיר הישנה המסחר היהודי היה ידוע במרצו ובגמישותו, שם היתה מרוכזת תעשיית הקונפקציה, לשם באו לקנות מציאות מהעיר החדשה, שם נשמעה תורה מהחצרות לצד פורעים ומקללים.

ב- 1870 נרשמו בלודז' כ-10.000 יהודים.

בתקופת הגירושים הגדולים מרוסיה בשנות ה-90-80, מהאזורים שמחוץ ל"תחום המושב הקבוע", (שם גם סבלו מעוני ומצפיפות אוכלוסין), הגיעו רבבות יהודים נוספים לפולניה וחלקם התיישבו בלודז' שמשכה אליה יהודים רבים. באותה תקופה מפעלים רבים עברו לידי היהודים. דמותה של קהילת לודז' היתה שונה בדרך גידולה מזו של שאר קהילות פולניה, שכן בהרכבה השתקפו כמעט כל חלקי היהדות הרוסית. בשנות ה-80 צמחו בעלי הון גדולים והתעשרה שכבת המתווכים.

ב-1897 בלודז' כ-98.000 יהודים.

בעשור הראשון של המאה העשרים – היתה ירידה במספר התושבים היהודים בלודז' עקב המשברים הכלכליים החוזרים ונשנים ומהנגישות המינהלית והמשטרתית שנקטו בה שלטונות רוסיה לאחר המהפכה ב-1905. לכן באותה תקופה היתה הגירה ניכרת של יהודים לארצות הברית.

באותה תקופה השלטונות הרוסים סרבו בעקשנות לצרף את באלוטי - Baluty ללודז' (מבחינה פוליטית) ואכן עד בקירוב למלחמת העולם I נשאר רובע זה על 100.000 יושביו בבחינת נספח לראדוגושץ. מבחינה חברתית וטופוגראפית היתה אלטשטאט שכונת ביניים – בין העיר החדשה ובין באלוטי עיר העמל והדלות, וכאמור באלוטי העמלה היתה שונה מאד מאלטשטאט הסוחרת.

כנזכר, במרכז העיר הישנה ובגבולה עבר נחל המים המצחין "סטאב" שהיה ביב מגפות. כמו כן העשן וריחות הרעל של כל התעשיות עבר דרך שם. הרוכלים היהודים הצטופפו שם בלית ברירה לפרנסתם הדלה, (דבר זה לא היה קיים אז לא במזרח אירופה ולא במערבה). בימי מלחמת העולם הראשונה (-1914 1918) סתמו הגרמנים את הנחל למניעת מגפות. ניקוי זה הפך למפנה בעיר הישנה בשל האוויר הבריא, שהבריא את התושבים.

יהודי המקום הקימו שווקים סגורים. הגבול (הנחל) בין העיר הישנה והחדשה נשאר בתוקפו.

בתקופה שבין שתי המלחמות לא נעשה די לבינויו מחדש של הרובע והפיכתו לחלק בריא ונורמלי של העיר.

ערב מלחמת העולם ה-I לודז' מנתה כ-200.000 יהודים (מהם ברחו מזרחה כ-50.000 יהודים בתחילת המלחמה).

ערב מלחמת העולם ה-II התגוררו בלודז' 672.000 נפש ומתוכם 233.000 יהודים (לודז' היתה הקהילה השנייה בגודלה בפולין).

2. היהודים בלודז' מ-1718 ועד מלחמת העולם הראשונה

א. מוסדות דת וקהילה

בין השנים 1718 ועד 1793 יהודי לודז' השתייכו עדיין לקהילות סמוכות גדולות יותר - בעיקר לרבנותה של לוטומירסק. מ-1793 מתחילה להתגבש הקהילה בנפרד.

בשלושה דברים נוסדת קהילה בישראל: בבית כנסת, בבית קברות ובחברה קדישא. כך, בשנת 1809 נוסד בית הכנסת הראשון בלודז' (עד אז כנראה היה מקום אחר קבוע לתפילה). מונו שני גבאים (משה פייטלוביץ אופה שהגיע מפודבורז' ופנחס זיידלר). שניהם היו העסקנים הראשיים בקהילה בדור הראשון לקיומה. בניית בית הכנסת היה למעשה המפעל הראשון של "ועד הקהילה". נקנה מגרש ב-168 זהוב, ברחוב דבורסקה 8, על גבול השוק הישן. השטח נקנה מקצין הגוארדיה הלאומית הפרוסית, שהתנה מכירתו בהצבת שלט עם שמו. בית הכנסת נבנה מעץ, שהיה אז חומר מקומי זול. רק לאחר עשרות שנים נבנה במקומו בית כנסת שנאמר עליו שהיה אחד מבתי הכנסת היפים בפולין (בנייתו נסתיימה בתחילת המאה העשרים).

באותה תקופה שלושה מטובי העדה, תלמידי חכמים וחלוצי המסחר בעיר, עסקו בה כפרנסי העדה. כאשר בשנת 1810 בשנה הראשונה/שנייה, לקיום הקהילה, נוצרו מחלוקות שונות, כשאחת מהטענות היא שפרנסי העיר דאז (לייב העבער השוחט וסגנו פנחס זוננברג), אינם ממלאים תפקידם באמונה – "הם שוחטים וסוחרים אך אינם מלמדים את התינוקות ואינם עוברים על פני התיבה". ולכן במקומם מונו אחרים.

ב-1821 לאחר מספר שנים של אי סדרים באדמיניסטרציה ובמוסדות הקהילה, גזר הנציב הרוסי (אלכסנדר, קיסר רוסיה) על פירוק הקהילות בכל שיטחה של פולין לשעבר, וקבע במקומן "ועדי בתי כנסת" בתפקידים מוגבלים. ב-1822 הגיע פקיד גבוה מהמחוז לבדוק ולסדר את החשבונות, ובפקוח הממשלה נבחר "ועד חדש", עם תקציב חדש לקהילה – אז 1300 זהוב (במקום 300). באותה בדיקה טענו פרנסי העיר כי מוסדות נוספים כמו חברת קדישא ובית הקברות – היו קיימים עוד משנת 1809. אך

בפועל נקנה בית הקברות ב-1811, ובהמשך הורחב על ידי קניית שטחים סמוכים והתקיים עד 1892 ("בית העלמין הישן" ברח' סולה). חברת קדישא החזיקה במונופול רחב בחיי הקהילה – היו ברשותה בתי כנסת משלה, היא חנכה ספרי תורה, קנתה כלי קודש, עסקה בתחומי הוראה שונים, צדקה, החזקת יתומים, הכנסת כלה ועוד.

באותה שנה, עם ביטול ה"קהל" עברו ספרי ההרשמה של היהודים (ילודה, חתונה, מיתה) מידי הרב הראשי לידי משרד ההרשמה של העיר, והרבנים הושארו כאמור עם תפקידים רוחניים בלבד. בחברת קדישא התנהלו "מלחמות" בכל הקהילות בפולין, כיוון שהתקנות החדשות נטלו מהם את סמכותם והכנסתם. מאוחר יותר שונתה התקנה ומונה פקיד רושם מטעם הקהילה שעבד בעירייה. הממשלה המשיכה לדכא את מוסד חברת קדישא והפכה אותו לבלתי רשמי. למרות שפוזרה חברת קדישא בשנת 1822 (עם שינוי התקנות), המשיכה לפעול באופן לא רשמי אך השפעתה הלכה ופחתה עד שקיומה לא ניכר יותר.

כיוון שכך הקימו היהודים מסגרת חברתית אחרת "חסד של אמת וניחום אבלים" שהיתה המוסד הציבורי הפעיל להלווית המת, למת מצווה, למתים עזובים, להרוגים, להרוגי מלכות, לסיוע ליתומים, לאלמנות ועוד. חבריה היו "חשובי בעלי הבתים". כל פעולותיה היו ללא פיקוח וגם התפקידים והמינויים עברו בין בני המשפחות. החברה המשיכה להתקיים לאורך זמן, אך תפקידה הצטמצמו לענייני הלווית המת.

בתחילת התיישבות היהודים בלודז' היו קוברים את מתי לודז' בבתי העלמין בקהילות הקרובות: לוטומירס, זגירז ואף בז'יז'ין. בשל תלותם בקהילות האחרות הוחלט כאמור על ייסוד בית קברות בלודז' (ב-1811 ברח' ויסולה). כאמור, הורחב מאוחר יותר בית הקברות, בהתאם לצרכי הקהילה, ואח"כ הוקם בית קברות נוסף (ברח' בז'יז'ינסקה).

מסורת היא שאין משאירים מת לבדו בבית הקברות כאשר הוא הנקבר הראשון. מספרים כי בניו של הנקבר הראשון דרשו למנות שומר עבורו. למרות השמירה בלילה באו אנשי חברת קדישא מלטומירסק והוציאו את המת מקברו והביאוהו לעירם. למחרת החזירו אנשי לודז' את המת לקבורה בבית הקברות בלודז'.

סדרי הלוויה בלודז' היו כמו בשאר עיירות פולין - את המת היו נושאים במיטת בד מביתו עד בית הקברות. היו ויכוחים שונים בין המשכילים והחסידים באם לשים את המת בארון או באם לקחתו בעגלה. ב-1882 פנה ראש אזור פייטרקוב אל נשיא העיר ודרש כי "יש להקפיד על כך שאת מתי היהודים יובילו בעגלה ולא בידיים, בלי שום אמתלא"; אך החסידים המשיכו לשאת את מתייהם על הידיים וגרמו להתנגשויות קשות עם מעמד הפועלים הנוצרים. בכל אופן בשנים שלאחר מכן הונהג רכב (במקום עגלת סוסים שהיתה נהוגה כשישים שנה).

בשנות ה-70 בנו בית כנסת, בית מדרש ובית מרחץ בסביבה החדשה – זאכודניה. ב-1887 נבנה בית הכנסת הגדול בשדרות קושציושקו ("דויטש שול") שהיה מהיפים ביותר במזרח אירופה.

מתוך הכתבים מתברר כי הקהילה בלודז' התעקשה לא לאבד את עמדתה ב"פנים" בגלל גזירות שבאו מן החוץ ולכן, לדוגמא, למרות הגזירות קנו חיטים וטחננום לקמח, לצרכי העדה ולמצות לפסח, והוכרזו בבית הכנסת שאין לקנות באופן פרטי חיטים או קמח מן החוץ או מבפנים, אלא חייבים לקנות מ"ועד הקהילה" בתוספת "מס קמחא".

בשל דרישת השלטונות המנהליים הפולניים לשלם להם מיסים, הטיל ועד הקהילה על התושבים לשלם מיסים על פי הערכה שנעשתה על ידי חשובי הקהילה (על פי חשוב לראש משפחה). משלמי המיסים חולקו לפי קטגוריות שונות, של חלוקת שכר דירה והוא שימש יסוד לתקציב הרשמי של הקהילה כלפי השלטונות העירוניים המנהליים (היו שטענו שזו חלוקה בלתי צודקת). עם הנהגת משטר של קהילות נעשה המס פרוגרסיבי. שיטת חישוב זו נמשכה עד הכיבוש הגרמני (מלחמת העולם הראשונה), כאשר שכר הדירה נשאר לפי הערכת יסוד, בהתאמה למיסי העירייה. לפי הנתונים הקהילה היהודית בלודז' לא היתה עשירה, למרות מספר תושביה הרב. היו נדבנים יהודים (כמו פוזננסקי ואחרים) שתמכו במוסדות ציבוריים כמו תלמוד תורה, מושב זקנים, בית יתומים, בית הקברות ובית החולים (שנסגר מאוחר יותר והמגרש נמכר).

הקהילה היתה עדיין בראשית התפתחותה כקהילה ורכושה היה דל. ארגונה היה על פי "תולדות הזמן החדש" והישגי הדמוקרטיזציה בחיי המוסדות. אך חשיבותה הלכה וגדלה ובשנת 1822 כבר חלשה הקהילה על יהודי הכפרים הסמוכים, שמנו 74 משפחות ובהן 282 נפש.

עם התפתחות הקהילה עלה גם ערך הרבנות. כבר בשנות ה-20 של המאה ה-19 מונה "כס הרבנות", ובהמשך השנים מונו אחרים. היו מחלוקות בין חצרות החסידים השונים. בשנת 1858 בשל גידול הקהילה וריבוי חובותיה של הרבנות מונו 2 דיינים. הוזמנו גם חזן, ושוחטים – כולם מבין החסידים. מ-1874 ועד 1912 כיהן בה הרב אליהו מיזל שהיה מן הרבנים המפורסמים באותה תקופה.

ב-1912 נערכה מלחמת בחירות קשה בין המפלגות השונות בבחירת הרב הראשי, וזאת מאחר שלא היו רבנים ראשי קהילות, בוארשה, בברלין וניו יורק. נבחר הרב אליעזר ליב טרייסטמן שלמעשה יהיה הנבחר האחרון, מאחר שהיתה מחלוקת חריפה. בימי מלחמת העולם הראשונה עברה קהילת לודז' שבר רוחני.

ראוי לציין שיהודי לודז' חיו בצילן של שלוש תרבויות: גרמנית, רוסית ופולנית, אך לא היתה בהם נטייה המונית להתבוללות. הפולנים והגרמנים ניסו להפיץ את תרבותם הענפה, וניסו לפתוח בפני היהדות העשירה והאינטליגנציה היהודית את שערי חברתם, אך רוב היהודים (היה ידוע שכרטיס כניסה לחברה הגבוהה ועליה מהירה בסולם חברתי והכלכלי – הוא התבוללות) לא נתפתו לכך ושמרו על לאומיותם.

ב. חינוך ותרבות

בשנת 1800, בשנה הראשונה לקיום הקהילה, מדווח על מחלוקות קשות - כיוון שהשוחט וסגנו לא מילאו את תפקידם כראוי, בהוראת הילדים ב"חדר".

ב-1815 בלודז' 55 משפחות יהודיות. מתוכם שמונה בתי אב ששלחו את ילדיהם לבית הספר העירוני, יחד עם ילדי הנוצרים.

משפחות אלה היו מעשירי הקהילה ומאוחר יותר נלחמו לזכות הישיבה מחוץ לשכונת היהודים.

עד שנות ה-60 של המאה ה-19 שלט בתברה היהודית אורח חיים מסורתי. החידוש היה בחדירתה המדורגת של החסידות (חצרות הרב קוק, פזיסחא וגור) והשתלטותה על חיי הדת, הרוח ואורח החיים. עד שנות ה-80 הילדים למדו בחדרים פרטיים מסורתיים ע"י מלמדים שלא תמיד היו בעלי רמה טובה (ב-1862 לימדו 22 מלמדים). היו אלה בניהם של האורגים, בעלי מלאכה, סוחרים זעירים ופועלים. ילדים אלה סיימו על פי רוב את השכלתם בגיל 10-12 כשהם יודעים להתפלל ומפרשים בקושי פרקי חומש ואז היו יוצאים לעבוד עם הוריהם בסדנה או בחנות. הורים אמידיים יותר שלחו את ילדיהם גם ללמוד גמרא ורק חלק זעום המשיכו ללמוד בבתי מדרש או בישיבות מקומיות.

הרוזן ויילופולסקי שמונה ע"י הצאר הרוסי (אלכסנדר השני) ב-1861 לתפקיד מנהל ועדת הדתות והחינוך הציבורי (וב-1862 לראש ממשלה) רצה להפוך את היהודים ל"מעמד שלישי" בפולין ועל כך החניפו לו היהודים. הוא ראה את היהודים כחלק בלתי נפרד מהעם הפולני, כאשר הם שותפים ליצירת השפע הכלכלי והינם הגורם המסייע לחידושו ולחיוזוקו של הגוף הלאומי. הוא השתדל לפתור את המשמעות של המושגים תועלת המדינה ופטריוטיות פולנית. לחם נגד הדעות הקדומות והמסולפות על היהודים שהושרשו בקרב העם הפולני מזה דורות. בזכות כך רכש את תמיכת מרבית היהודים. יוזמתו בתחום ההשכלה גרמה אפילו לחרדים להכיר בצורך לשלוח את ילדיהם לבתי ספר. זו הפעם הראשונה שהיהודים זכו להשתתף בבחירות וכתנאי לכך היו צריכים לדעת קריאה וכתובה בפולנית. תנאי זה דירבן את היהודים להרחיב את השכלתם הכללית והאפילו על התנגדותם למגמת ההתבוללות שבאה לביטוי בתוכניות החינוך הרשמיות. עניין "האזרח", נהיה אקטואלי והגביר בקירבם את ההנעה לעשות להשכלת ילדיהם. גובשה תוכנית חובה בה ביקש (הרוזן) להקנות השכלה לכל ילדי הממלכה בשפה הפולנית. ע"י כך ראה הטמעה בכור ההיתוך של ילדי הלאומים השונים, בכלל זה ילדי היהודים – בלאומיות ובתרבות הפולנית.

התוכנית נשלחה למשרד החינוך בסנט פטרבורג לעיונו של הצאר ואישורו. השלטונות לא קיבלו את הצעתו במלואה כי ראו בהפיכת כל בתי הספר בפולין – למגמה מסוכנת (פוליטית) והתנגדו להאחדה של כל מערכת החינוך. הם גרסו כי בית ספר

יהודי שיחנך לפולניות פירושו הוספת אויבים למשטר הצאריסטי ולכן התנגדו. הם גרסו שיש להתייחס ליהודים כאומה נפרדת עם בתי ספר נפרדים, שיפעלו בהתאם לרצון הרוב היהודי השמרני. בסופו של דבר הם דחו את עקרון חובת הלימודים ביחס ליהודים, והדגישו כי מי שירצה בכך יוכל ללמוד בבתי ספר יסודיים (כנ"ל על דתות אחרות). אחת המגמות היתה לעקור את הילד היהודי מן המעגלים הסגורים של בערות ופיגור שבו היה שרוי עד אז, ולהכשירו לחיים יצרניים.

בשנת 1860 לערך, עקב הגברת המודעות לחשיבותה של ההשכלה, נפתחו לראשונה בתי ספר יהודיים חילוניים (מודרניים) ללימודי יסוד והם נקראו "פנסיון" ובהם למדו גם רוסית או גרמנית, חשבון אלמנטרי ולעיתים הנהלת חשבונות. הם היו בבעלות פרטית או ציבורית. רק מעטים למדו בגימנסיות הרוסיות או הגרמניות (חלקם אף נסעו לחו"ל). מורי בתי הספר ומנהליהם היו בדרך כלל משכילים מן החוץ (רובם מגבול גרמניה) והם לימדו ברוח ההתבוללות.

באמצעות לימוד בבתי הספר החילוניים הוכנסו התלמידים למעגל התרבות האירופאית. אך בתי הספר הללו לא היו שונים מבחינה חוקית מן ה"חדר" (ששפת ההוראה בו היתה באידיש), ולכן לא ניתן להם רשיון (צו מ-1864) ולימודיהם לא הוכרו על ידי מוסדות החינוך בעיר ובמדינה. למעשה מטרת השלטון הרוסי דאז היתה "רוסיפיקציה" של היהודים (טענו שהיהודים שוכנעו לכך יותר מהפולנים והגרמנים) כאשר מגמתם המפורשת הינה לנתק את היהודים מן הפולנים (בכפייה), ולבנות חומה בצורה של איבה ביניהם ובצורה כזו להפוך אותם לנתינים מסורים של הצאר ושל רוסיה.

ב-1861 היו רשומים בלודז' עשרים ושניים מלמדים, שלימדו בבתי תלמוד תורה שבו למדו ילדי עניים. לא ידוע אם אלו היו תלויים לפרנסתם בועד הקהילה. ב-1873 מופיע "תלמוד תורה של הרב" שהחליף את המוסדות הקטנים. מאוחר יותר בשנת 1898 אותו בית ספר מנוהל על ידי הגבאי של בית הכנסת ונקרא גם "בית ספר של יארוצ'ינסקי".

בהמשך, מ-1864 ועד 1905 לערך, תהליך רוסיפיקציה של מערכת החינוך. תחילה הוא יושם בצורה מצומצמת כדי לא לעורר את חשדנותו של הציבור ולאחר מכן בצורה מתוכננת ושיטתית, שלב

אחר שלב, בחיסול מערכת החינוך הפולני. בתחילה היו מספר בתי ספר רוסיים בפולין – צעד זה לא עורר חשש כיוון שהוא התבסס על העיקרון שבני לאומים לא פולניים היושבים בפולין זכותם ללמוד בבתי ספר משלהם. בהדרגה דרשו ששפת ההוראה במוסדות פולניים שונים תהיה ברוסית – גם מתוך "דאגה" כביכול לתלמידים היהודים (המעטים). תוך זמן קצר הקיפה מערכת החינוך הפולני 52% מכלל מוסדות החינוך בפולין. בתי הספר שימשו למעשה את הקיסרות הרוסית במטרתה לקרב ולקשור את פולין אליה, כחלק בלתי נפרד. בהדרגה נדרשו כל המוסדות הלימודיים ללמד בשפה הרוסית (למעט מספר מועט של מקצועות רשות). בסופו של דבר בוטלה תכניות הלימוד המיוחדות והוקמה "הרשות העליונה להשכלה וחינוך". גם שמות בתי הספר שונו בהתאם למטרת המשטר הרוסי. את מקומו של בית הספר הפולני תפס אפוא בית הספר הרוסי האחד, שמבחינה אירגונית וכן מבחינת שפת ההוראה ותכנית הלימודים היה זהה לבתי הספר בקיסרות הרוסית. תחושת הדיכוי שליוותה את הנוער הפולני הביאה להצטרפותו לשביתה הגדולה (1905) בכל רחבי המדינה. השביתה נשאה אופי של תנועה לאומית שחתרה על דגלה עקרונות הומניים כללים כגון – חופש הדת והלאומיות וכן דמוקרטיזציה של בתי הספר.

ב- 1873 נוסד תלמוד תורה על שם הרב מיזל וכ-800 תלמידים בני עניים למדו בו. בבוקר למדו לימודי קודש ואחה"צ תכנית של בית ספר יסודי. ניתן להם מזון, מלבושים וסיוע רפואי.

בעשורים האחרונים למאה ה-19 ועד מלחמת העולם הראשונה היה השלטון בקהילה אצל אלי התעשייה וההון בלודז' (פוזננסקי, לובריאניצקי ואחרים). אז נקבע כי כל עניני הדת המובהקים יהיו בידיהם של החרדים וחיסידי גור בראשם. בקהילה היו קבוצות שריכזו את חייהן הדתיים והחברתיים סביב בית כנסת ומגיד משלהם.

קבוצה אחרת נקראה "דייטשן" (גרמני), "מתבוללים" או "רפורמיים" הם הסתובבו סביב ה"דייטשע שול" (בית ספר גרמני) שנבנה בשנות ה-50 של המאה ה-19 והחל בפעילותו ב-1888 סביב בית הכנסת הרפורמי הגדול על שם פוזננסקי. שימשו בו מטיפים שונים. המטיף האחרון היה דר' מרדכי בראודה (מ-1908), שהיה גם מזכיר הסיעה היהודית בפרלמנט האוסטרי, ציר לקונגרסים הציונים, ציר לפרלמנט וסנאטור בפולין. עמד בראש "החברה היהודית לבתי ספר עממים ותיכונים בפולין

והצליח לשוות לה אופי לאומי ציוני מובהק. היה אחד ממייסדי "המכון ליהדות בורשה".

בתי הספר היסודיים היהודים הראשונים הופיעו בשלהי המאה ה-19, אופיים היה מודרני יותר. הם היוו דוגמה לבתי ספר שנוסדו ע"י אגודת מזרחי מאוחר יותר. הם היו למעשה, בתקופה שבין שתי המלחמות, בתי ספר דו-לשוניים.

ב-1897 ציינו 93.6% מיהודי לודז' כי שפת האידיש הינה שפת הדיבור שלהם. ב-1898 פעלו 22 חדרים פרטיים בלודז' (על פי הנתונים לפיקוח השלטון הרוסי). פעלו גם חדרים חשאיים של מלמדים שלימדו את הילדים "בלי להעלותם על הדרך הרעה" לימוד של "חכמה חילונית". עד תחילת המאה ה-20 לא היתה בלודז' ישיבה. בני הנוער למדו בבתי מדרש או בישיבות שמחוץ למקום. ב-1912 נפתחה ישיבה ראשונה. שאר הישיבות נוסדו בימי מלחמת העולם הראשונה ובין המלחמות.

ב-1907 בי"ס תלמוד תורה ובו ניתנה הכשרה מקצועית מודרנית וממנו יצאו בעלי מלאכה מיומנים כמו אורגים, נגרים ועוד. הם היו גם בעלי השכלה יסודית מלאה בלימודים כללים וביהדות.

בראשית המאה העשרים נוסדו "חדרים מודרניים" בהם למדו לימודי יהדות שיטתיים יותר, כולל תנ"ך ודקדוק עברי וכן לימודי חול כמו רוסית וחשבון. למדו בהם בעיקר ילדי הליטוואקים. החסידים שמרו נפשם מהם. החינוך העממי "בחדרים" נמשך עד ימי מלחמת העולם הראשונה. ניתנו רשיונות לבעלי "החדרים" בתנאים מסוימים. כשבא מפקח על החינוך היו החסידים אומרים ברכה ברוסית (הברה אחרי הברה, כיוון שלא ידעו רוסית) והנ"ל היה מקבל שותד, מבלי שידע את ההבדל בין "בסדר" או "לא בסדר". את מקצת ההשכלה שהיתה דרושה לעיר מסחר כלודז' למדו בגיל מבוגר יותר, מפי מורים פרטיים בבית.

בחוגי הציונים אירגנו שיעורים לעברית, הרצאות בתחום המדיניות וההשכלה ומופעי תרבות. ב-1899 יסדו חוגי הציונים אגודה ספרותית מוסיקלית "מכבי" שאחר כך נקראה "מכבי הזמיר". לאגודה הצטרפה מקהלת גברים שהיתה קיימת שנים אחדות "מנעימי זמירות". למרות שהאגודה היתה רק חוקית למחצה, הקימו מועדון ואפילו אולם קונצרטים קטן וארגנו קונצרטים והרצאות גם בערי השדה. ב-1905, נוסד חוג לדרמה.

מעל בימת הזמיר קראו מיצירותיהם – ביאליק, פרץ, שלום עליכם ברנפלד, פרידמן ואחרים. תפקיד דומה לאגודה "הארפה" אצל הבונד. בנוסף הארפה פעלה גם בתחום הפוליטיקה והתעמולה. המשטרה רדפה אותה וב-1910 אסרה את ההנהלה ב-1912 חיסלה את האגודה.

בני העשירים ומקצת משכבות הביניים למדו בגימנסיות שלשון ההוראה בהן גרמנית, פולנית או רוסית. הגבלת מספר היהודים במוסדות להשכלה גבוהה הביא להקמתן של "פרו גימנסיות" פרטיות שהכינו לכיתות התיכון הגבוהות ולבחירות הבררות. ב-1912 נוסדה הגימנסיה היהודית הראשונה בלודז' באימפריה הרוסית, ביסוד דר' בראודה. החינוך היה לאומי ציוני.

איגוד הספורט "בר כוכבא" הקיף כמעט את כל ענפי הספורט בפולין.

בראשית המאה העשרים נוסדו והוצאו לאור עיתונים יהודיים.

ג. ארגונים פוליטיים וחברתיים

לאחר התקופה הראשונה של הישוב היהודי בעיר, בערך בין השנים 60-1850, עמדו בראש העדה יהודים בעלי בתים, שתדלנים ועסקנים מטיפוס "ראשי-הקהל" שבעיירות, מהם היו בני תורה ומהם היו בעלי מעשים. תקופה זו היתה תקופת הגבאים. באותה עת עניני העדה היו מוגבלים (לצרכי העדה, צדקה ושתדלנות). באותה עת הופיעו בעיר טיפוסים חדשים - "חסידים" - שהתחילו לכבוש את ראשות הציבור (חסידי קוצ'ק).

השינויים בהווית הכרך הגדול, שנלווה אליה ריבוד חברתי, גרמו לשינויים במנטליות, באורח החיים ובתפיסה החברתית פוליטית של יהודי לודז'. באותה עת החל תהליך האמנסיפציה.

בהמשך, עם התרחבות התעשייה והמסחר במחצית המאה ומעט אחרי כן, נראה טיפוס חדש, אחר - משכיל, מעשי, השואף לסדר חיים חדש ושונה שמחקה את הגוי בדרכי הכלכלה, בלבוש, בביתו ובדיבורו ובהליכותיו. טיפוסים אלו הגיעו מערי הספר – הביאו עימם סחורות מחוץ לארץ ויסדו בתי חרושת. הם השתדלו לגור מחוץ לתחום היהודי.

באותה תקופה שלטו "המתבוללים" בקהילה היהודית (בתחילה היו יותר פרינציפיונים מאשר מעשים). רוב רובם היו משכבת האינטליגנציה. הם היו דו לשוניים – פולנים כלפי חוץ וגרמנים כלפי בני עמם. ילדיהם למדו בבתי ספר של הגרמנים, היו מבקרים בתיאטראות בשפה הגרמנית, קוראים עיתונים בגרמנית ומעורים בחיי החברה והתרבות הגרמנית. גם בית הכנסת התנהל בשפה הגרמנית (רובם היו מחסידי קוצ'יק לשעבר, יוצאי קליש וצינסטוכובה). אותם מתבוללים עמדו בראש העדה. הם היו גם הנדבנים שבקהילה, יסדו מוסדות וידם ודעתם היתה על העליונה.

בדור השני ("למתבוללים") הם נהפכו למתבוללים של ממש. הם אלו שלמעשה ניהלו את הקהילה ועשו במוסדות הדת והתורה כרצונם. להם היו הקשרים עם הממשלה. בתקופה זו גם הופיעו לראשונה התנועה הלאומית וארגונים שמאליים, למרות שהם היו אסורים על פי החוק.

התעשייה היהודית בלודז' התחילה לרקום עור וגידים בשנות השישים של המאה ה-19 (בתעשייה עבדו גם פועלים יהודים). בתקופה זו קיימות התנגשויות בין מעבידים ופועלים על תנאי העבודה והשכר – אך עדיין אין ארגון פועלים שאחראי לפעולות הללו.

החוג הסוציאליסטי הראשון בלודז' הופיע בשנת 1878, אך ליהודים לא היה חלק בו. ב-1882 התארגנה מפלגה בשם "הסוציאל-רבולוציונרי" ולה היה סניף בלודז' – אך עדיין לא נראה שהעסקנים התעניינו בפועלים היהודים כפרולטריון. למרות שהשבתה הגדולה ב-1892 היתה ללא השתתפות יהודים, המון העם פרע והיכה בהם, כיוון שהיתה מגמה להרחיק את היהודים משותפות כל שהיא (חברתית ו/או כלכלית).

כאמור לא היתה מפלגת פועלים בלודז' עד 1897. אז הוקם תא-מחתרת של ה"בונד". ה"חברות" שהיו קיימות עד אז ליד מספר "שטיבעלך" היו גופים של עזרה הדדית כמו לשכות תעסוקה. אנשי הבונד הגיעו מליטא ומביאליסטוק וייסדו סקציות כמעט בכל הענפים שבהם עסקו יהודים. התועמלנים הללו ארגנו קבוצות לחץ ושבתות. על אף שנאסרו ע"י המשטרה החשאית הרוסית (ב-1898 ו-1903) התארגנו מחדש. ב-1901 היתה השתתפות של אסירים, בהפגנה ב-1 במאי שנסתיימה בגל

מאסרים. בתקופת המהפכה 1905-1907 פעילי הבונד נרדפו על ידי השלטון הרוסי – שהרגו, אסרו וגירשו אותם לסיביר. הבונד הוציא עיתונות מחתרתית ונעזר בחברת "הארפה" להסוואת פעילותו.

בתנועת הפועלים היו חברות קבוצות של ציונים סוציאליסטים (1903) מהן קמה שנתיים לאחר מכן "מפגלת פועלי ציון", שהיתה פעילה בזמן המהפכה. בשל פעילותם המהפכנית נאסרו רבים והוגלו לסיביר. ב-1910 נאסרו 21 מחבריה.

גם המפלגות הלא יהודיות ביקשו להשפיע על היהודים – ה"מפלגה הסוציאליסטית הפולנית" ייסדה ב-1903 סקציה יהודית שעסקה גם בעזרה הדדית ליהודים. פעילותה בזמן המהפכה היתה חשובה. לאחר מכן הקיפה גם קבוצה של אינטליגנציה מתבוללת.

בתקופה זו עדיין הלאומיות מתבטאת באיחוד העם סביב בית הכנסת. עם הופעתו של הרצל – התעוררו רגשות לאומיים אקטיביים ביותר. בעקבות מהפכת אוקטובר (1905) שלפיה הותר לכל בני העמים הנמצאים תחת חסותה של רוסיה לבחור ולהיבחר ל"דומה" (בית הנבחרים הרוסי), החליטו יהודי לודז' לא להתאחד עם המפלגה הפוליטית הפולנית, אלא לצאת ברשימה אחת בעלת צביון לאומי. ההצלחה היתה גדולה כאשר נבחר ציר יהודי מלודז' (מתוך 10 פלכים מרחבי פולין).

למרות ה"פתיחות" נראה כי השלטונות הרוסים עשו תעמולה להעצמת הפרוגרומים והרדיפה אחר היהודים (מ-1907-1900). הם עודדו את המפגינים להכות ביהודים בתהלוכות שיזמו ושבהם שרו שירי דת. הם הפיצו ידיעות כוזבות - על כומר שנרצח בידי היהודים או עלון כוזב שבו היהודים התבקשו להרוס כנסיות ולרצוח כמרים.

ב-1897 הוקמו "חוגי הציונים" הראשונים. מייסדיהם היו נציגי האינטליגנציה ושכבות הביניים וחלק מציבור הפועלים שבאו מליטא ורוסיה. לאחר שנים אחדות כבר היו קיימים למעלה מעשרים איגודים ציוניים (עטרת ציון, תקוות ציון, המזרחי, בנות ציון, קדימה, ענפי ציון ועוד). נוסד חדר ציוני – "תלמוד תורה" - ובו למדו 800 תלמידים. חברים מקבוצות אלו עלו לארץ ב-1903 בעלייה השנייה. היו פעילים בתחומי התרבות והתעמולה. פעילות זו התרכזה ב"אגודת הזמיר" בחוגים

בבתיים, בבתי כנסת ומדרש. תנועה זו נשארה בתנאי מחתרת – כיוון שעד שנת 1914 נאסרו ברחבי האימפריה הרוסית קיומן של מפלגות. האורתודוקסים (האדמו"רים, הרבנים והחסידיים למיניהם) לחמו בציונות.

בשלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 כבר לא הספיקו פעולות הסעד של מוסדות הקהילה או החברות המסורתיות לעזרה הדדית ומוסדות הצדקה הזעירים, וזאת בשל עלייה עצומה במספר האוכלוסין בלודז'. תפקיד זה עבר לתעשיינים העשירים. ואכן, תרומתם בבניית מוסדות שונים בקהילה ובעזרה פרטית היתה לשם דבר.

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה קמו מספר איגודים יהודיים של סוחרים בינוניים וזעירים ובעלי מלאכה, במטרה להגן על האינטרסים של חבריהם. הם התאגדו בקרטלים ולא אחת נכללו בהם גם תעשיינים לא יהודים. ב-1910 יסד הבנק היהודי ל"עזרה הדדית" את האיגוד הראשון של הסוחרים היהודיים. ב-1912 נוסד איגוד התעשיינים והסוחרים. לאחר פרוץ המלחמה כשהתחילו ההברחות והספסרות, חדל הארגון מלהתקיים.

בכל מפעלי הצדקה והעזרה לזולת לא היה בקרב יהודי לודז' פילוג מפלגתי או שוני בהשקפת עולם, או הבדלי יחס לדת ולמסורת. הכל נעלם בפני צו השעה – לעזור "כי ימוך אחיך עמך ומטה ידו והחזקת בו".

ד. כלכלה ותעשייה

היהודים תרמו רבות לפיתוחה של העיר, כזמים, כמייסדי מפעלים, כבעלי מקצוע ופועלים בחרושת הטקסטיל – ענף שבזכותו גדלה העיר במהירות וכאמור נקראה בזמן פריחתה "מאנצ'סטר של פולין".

בשנת 1820 התחילו השלטונות לפתח את הכלכלה הפולנית כדי להתאימה להתפתחויות במשק באירופה. בין הפעולות הללו היה גם פיתוח התעשייה וערי חרושת יחד עם סידור ניהולי של ערי פולין, אשר בחלקן נשארו יצירי המשטר הפאודלי של ימי

הביניים. השלטונות (לאחר המרד המהפכני ב-1830/1) דרשו פרטים ענייניים על מצבם של תושבי העיר לודז' ובכללם היהודים.

בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-19, קמו "שכונות יהודיות" - "גטאות" - בעשרות ערים בפולין, וכך גם הוקם הגטו בלודז'. היהודים נלחמו על זכותם להתגורר בכל מקום בעיר, כיוון שברצונם היה להשתתף גם כן בהתפתחות הכלכלית של לודז'. אך האינטרסים הלאומיים של הפולנים העדיפו זרים (גרמנים בעיקר) ולא את שיתוף היהודים. בחוזים שנחתמו עימם אחד התנאים באותה התקופה היה "שום יהודי לא יורשה להתיישב ולא לרכוש רכוש במושבים החדשים. להבא, ליהודי אסור להתעסק במזיגה או מכירת משקאות למעט אלה שעוסקים כבר בכך. אותם חסדים וחירויות שניתנו לעיר זגירז, כוחם יפה גם לערי מדינה אחרות שנועדו לפיתוח תעשיית הטקסטיל, כגון לודז'". לאמיתו של דבר לא היה חוזה כזה בין המתישבים הגרמנים לשלטונות לודז', והוא אומץ כאמור מעיר אחרת (זגירז). שאלה זו היתה מאוחר יותר סלע מחלוקת בין השלטונות והיהודים - על זכות הישיבה באזורים החדשים.

לפי נתונים של ועד הקהילה משנת 1820 היהודים עסקו במספר תחומים - מסחר (23 איש), תעשייה ומלאכה (23 איש), מקצועות חופשיים (2 אנשים), כלי קודש (1), פועלים שכירים ומשרתים (9), ועיסוקים אחרים (1).

במשך השנים חל גידול בהתיישבות היהודית בלודז'. בשנת 1861, לפי נתוני ועד הקהילה, עסקו במסחר 359 איש, בתעשייה ומלאכה 265, במקצועות חופשיים 22, פועלים שכירים ומשרתים 87, עגלונים 38, עיסוקים אחרים 32. למעשה ב-40 שנות התפתחותה של לודז' נשמרו המקצועות המסורתיים של היהודים, (מעטה היתה השתתפותם של היהודים בתחום החקלאות), בראש ובראשונה בשל "הגבלת הזכויות" האישיות והאזרחיות של היהודים בממלכה, וכן בשל העדר מסורות מקצועיות בתעשייה בלודז'. אחוז העוסקים בסחר ותיווך היה בשנת 1861 כמחצית מהמפרנסים בעיר. הנוצרים והיהודים עסקו במסחר כמעט באופן שווה, אך היו הבדלים בצורת המסחר וסוגיו. ליהודים היתה עדיפות ניכרת במסחר המקומי ובסחר חוץ (סחורות וטקסטיל) והם שלטו לחלוטין בתיווך במסחר זה.

כאמור היהודים מילאו תפקיד מכריע במסחר הקשור בתעשיית הטקסטיל, שהיווה את היסוד להתפתחותה של העיר לודז'. בעיקר עסקו באספקת חומרי הגלם ובשיווק המוצרים. כמעט מחציתם סחרו בחוטים ובמוצרי טקסטיל. פעולה זו חייבה מגעים עם סוחרי חוץ, ידיעת השווקים וכושר להעניק אשראי. הם היו יזמים דינמיים שאירגנו את השיווק על ידי רשת ענפה של קומיסיונרים וסוכנים נוסעים, רוכלי בית ועוד. מכרו עבור אחרים את הסחורות גם לאורגים ממדינות אחרות, הם אלו שהכירו את השוק. הם ערכו ירידים בלודז' החל מ-1846 (פעמיים בשבוע) שם הציגו את סחורתם.

בשנות ה-20 השקיעו העשירים את הונם בסחר הצמר. בשנים 1824-1831 פתחו מחסני כותנה ומספרם הגיע ב-1851 לכ-30 מחסנים. המחזור השנתי עלה על 100.000 זלוטי. החוטים נמכרו לאורגים במזומנים, באשראי ובתמורה לעבודה.

בשנות הארבעים היה קיפאון בשוק הפנימי בממלכת פולין וגם שוק תעשיית הטקסטיל הושפע מכך. רק ביטול הגבולות וביטול המכסים בין רוסיה לפולין ב-1850/51 אפשר פיתוח שדה רחב לשיווק תוצרתה - בשטחים נרחבים ברוסיה ואפילו בסין.

מקור נוסף להכנסה היה חכירת הכנסות שונות של הממשלה, העירייה והקהילה. ידוע כי בשנים 1860/61 עסקו בכך כמעט כולם: יהודים ששכרו פקידים ופקחים – ששכרו את שיווק היי"ש, הבריה, התמד והמלח. בנוסף חכרו סוכנויות הגרלה ממשלתיות, טביעת חותמות על מידות ומשקולות, מס גשרים, שחיטה עירונית. כמו כן חכירות שהיו מאופיינות ליהודים היו - מס על בשר כשר שנתן הכנסה גבוהה, חכירת הכנסות זעירות של הקהילה כמו חכירת מקווה, מכירת מקומות תפילה, עלייה לתורה, דמי אתרוג, ברית מילה ואחרות.

המלאכה הזעירה בלודז' אופיינה במקצועות כמו – חייטים, כובענים, תופרי כפפות, פחחים, בורסקים, זגגים. ב-1826 – 13 חייטים יהודים 2 חייטים נוצרים. ב-1840 - 11 חייטים יהודים ו-19 נוצרים.

בעלי המקצוע היהודים הוגבלו בהצטרפות לגילדות של בעלי המלאכה. על הגילדות לא פסחו מאבקי תחרות, ולעיתים תכופות הם היו בעלי אופי לאומי. היהודים פתחו גילדה חשאית משלהם "חברה" שאופייה היה דתי-מקצועי. מטרתה היתה להגן

על חברה מפני תחרות החייטים המקומיים הנוצרים ומפני הסתננות חייטים שמחוץ למקום יהודים ולא יהודים. בחקירת הממשלה הם טענו כי הגילדה בעלת אופי דתי. למעשה הם גבו מיסי חבר, ייסדו בתי כנסת עסקו גם בעזרה הדדית כגון פרנסת ילדי חייטים יתומים. מ-1850 ואילך היתה זרימה גוברת של חייטים. הגילדה לא יכלה להשתלט עליהם וב-1859 הגיע מספר החייטים ללא רישיון ל-80. חייטי מחתרת אלו השתכנו בעיקר בעיבורה של העיר והם היוו למעשה את הגרעין להמון רב של חייטי קונפקציה זולה, בתקופות הבאות.

כובענות ופרוונות היו מקצוע יהודי מובהק. ב-1850 יסדו גילדה. בין 11 הפרוונים בעיר היו 10 יהודים. לא מצאו נוצרי שישמש כראש גילדה. ב-1862 עם ביטול ההגבלות נבחרו שני יהודים כראשי גילדות (שונות). מקצועות נוספים – אופים, אך הם היו במיעוט ואפו בחשאיות ומכרו בבתים ובירידים, בשנת 1859 היו 27 אטליזים מתוכם 12 של יהודים (עניין הכשרות), שענים וצורפים היו ברובם יהודים ולימים שמרו על מקצועות אלו, סבנים (פועלים פשוטים שעסקו ביצור נרות שבת). מאוחר יותר פתחו מפעל ליצור נרות חלב וסבון (1862) שהעסיק 7 פועלים. בית הבד העסיק 2 פועלים. סדנות ליצור סיכות, לחצניות ומחטים (1860/61) העסיקו כ-7 פועלים ומספר חניכים ושוליות. 2 קבלני בניין קיבלו על עצמם לבנות ב-1852 עשרה בתים כל אחד. אחרים עסקו בבניית בארות והתקינו משאבות (1846), בנו בתי ספר בעיר ובסביבה, ובתי מטבחים (1860), וכן עסקו בריצוף רחובות העיר (1862).

למעשה שנת 1861 היתה שנת מיפנה נוספת, כאשר הוכנס ציוד ממוכן גם למפעלו של יהודי (פרוסק). אז פוטר אורגים רבים מעבודתם. בעקבות כך פרצו מהומות אשר כוונו בעיקר נגד התעשיין היהודי. הרובע היהודי סבל קשות, ובית החרושת של פרוסק נשדד ונהרס. יחידה של קוזקים דיכאה את ההמון הסוער. ארועים אלו, השפיעו רבות על חיי היהודים במלכות פולין. בזכות התיקונים (וויילופולסקי) הותר ליהודים לנוע בחופשיות בפולין. תיקונים אלה אפשרו ליהודים לפתח יוזמות כלכליות ולהגביר את השתתפותם בחיי התרבות החברה והפוליטיקה של פולין.

למעשה מ-1816 על פי התקנות, היהודים היו רשאים לעבוד בכל מקצוע שהוא, אבל גילדת מקצוע בלעדית ליהודים היתה רק של "ייצור שרוכים וסרטים". ב-44-1841 מתוך 7 אומנים, היו 6

יהודים. המפעלים בתחילה היו קטנים ועבדו בהם בעליהם ומשפחותיהם. תעשיית צמר הגפן מפסולת אריגים (לריפוד מלבושים) היתה ללא תחרות של היהודים, בשל ניזקה לבריאות (1861/2 - 4 פועלים). היו גם מספר אורגי גרביים. מ-1848 ועד - 1862 – פעלו 3 מטוויות גדולות בעיר, 30 מכונות הובאו מאנגליה והונעו בקיטור, 160 אומנים אורגים שרתו אותם. יהודים לא נמצאו ביניהם. יהודים לא התקבלו כחברים ולא אפשרו לאורגים יהודים לייצר או לפתוח מפעלים. אף על פי כן מספר יהודים למדו את מקצוע האריגה והחלו ביצור. ב-1839 הוקם מפעל ראשון של יהודים ובו 2 נולים, ב-1849 הועסקו בו 29 אורגים. מפעל נוסף הוקם ב-1854 והועסקו בו ב-1861 - 42 איש לצד 28 נולים. גם הועסקו עובדי בית (70). מפעלי אריגה נוספים נפתחו באותה תקופה ובשנים לאחר מכן. ידוע על מוצריו של ליקיירניק שהוצגו בתערוכת התעשייה בפטרבורג ב-1861. בשנות ה-60 כבר נראו נבטים של הפרולטריון היהודי בתעשיית הטקסטיל. בשנים 62-1861 בתעשייה הזעירה ובעבודות בית עבדו כ-240 פועלים (מפעלים עצמיים רק 41). כשהתפתחה התעשייה הגדולה בלודז' בשנת 1870 והמון רב של פועלים שכירים נוצרים הפכו להיות אומנים ופועלי תעשייה – לא היה ליהודים חלק בתמורה. דבר זה נמנע מהם. לכן התפתחה מאד תעשיית עבודת הבית שבו יכלו היהודים לפעול בצורה חופשית. יהודים רבים הגיעו מהעירות הקטנות הקרובות והרחוקות, כולל מהקיסרות הרוסית ("ליטוואקים") וביניהם יזמים, סוחרים בינונים וגדולים שחיפשו אפשרויות להשקעת הון. מצבם החומרי של היהודים בלודז' בתקופת לידתה של התעשייה והתפתחותה תאמה את המבנה הכלכלי מקצועי שלהם. רשימות מאותה תקופה העידו כי היתה קבוצה של עשירים (8%), אמידים (20%), המוני חסרי אמצעים ועניים (60% לערך).

גידול דינאמי היה בחלקם של היהודים בתעשייה בלודז' במאה ה-19 ובתחילת ה-20. תוך תקופה של 60 שנה הגיע הקהילה היהודית בלודז' למקום השני בגודלה לאחר ורשה, והיתה לאחת הקהילות הגדולות בעולם. גידול עצום זה נבע מביטול ההגבלות על תנועת היהודים בפולין ב-1862 ע"י הצאר והפיכתה של לודז' כאמור ל"מאנצ'סטר של פולין". בתקופה זו הגיעה ללודז' קבוצה מיוחדת – קבוצת המקצועות החופשיים. בקבוצה זו היו אנשים הקשורים בחיים הפנימיים של הציבור היהודי בלודז', בבתי הדת, בבתי הספר, שרותי בריאות ויעוץ משפטי. בהמשך

הם התבדלו מהמוסדות היהודיים ושימשו גרעין של ציבור הרופאים ועורכי הדין.

במחצית השנייה של המאה ה-19 עלה במידה ניכרת מספר המועסקים במקצועות חופשיים ופקידותיים. תהליכי העיור העלו גם את אנשי השוליים היהודים - בשנת 1897 נמנו 33 אסירים, ו-20 יצאניות. למעשה בשלהי המאה העשרים היהודים עסקו - בעיקר במלאכה, בתעשייה, בצבא, כמשרתים וזבנים ומקצועות נוספים, והם היוו - כמעט 60% מכלל המועסקים בלודז' (לעומת 44% בשנת 1864).

בין 1881-1900 - ניכר גידול בתעשייה. עקב השגשוג וריבוי המפעלים היהודיים, היה זרם הגירה מוגבר מרוסיה. למרות שרוב מפעלי הטקסטיל שבעלות יהודית היו קטנים ובלתי ממוכנים, היה להם תפקיד חשוב בגיוון ובייצור סוגים חדשים של מוצרים. בשל כך הורחבו השווקים מחוץ לפולין ובעיקר לרוסיה. גם קבלנות הבית המשיכה להתקיים ותפקידה לא ירד בערכו בתקופת מיכון הייצור וייסודם של מפעלים גדולים. ב-1900 המפעלים מסרו עבודה לעובדי בית (65) ותוצרתם הגיעה ל-10.300.00 רובל.

ענפי תעשייה אחרים בלודז' לא הגיעו לעולם לרמתה של תעשיית הטקסטיל. היו תעשיות קטנות בתחומים כמו: מתכת, כימיה, מזון, עץ, נייר וגרפיקה, סדקית, בניין ועוד.

בתקופות של קונפליקטים (ידוע על הפגנה עוד ב-1892 בבלוטי, בהסתת המשטרה הרוסית החשאית, שבה פרעו ביהודים ודחו את המוני הפועלים היהודים, מניסיון להצטרף לזרם הכללי של הפועלים), השתדלו השלטונות להעביר סכסוכים ממישור כלכלי-חברתי למישור דתי-לאומי. גם תעשיינים יהודים הגבילו קבלת פועלים יהודים למפעלים בטענה ש"כוחם הגופני דל, הם עושי מהומות מטבעם, תביעותיהם גבוהות ויש חשש שיגיעו ליחסים משפחתיים עם ההנהלה".

בתחילת המאה העשרים לא חלו תזוזות בחלקם של היהודים במלאכה. הם הוסיפו להחזיק בענפי המלאכה המסורתיים. רובם היו פרולטרים שהתפרנסו מעבודה בביתם (גברים ונערים, נשים ונערות, במידה רבה). הם מנו כ-7.000 איש. היו גם סורגי גרביים שמנו כאלף איש. רוב עובדי הבית היו תלויים בתעשיינים שנתנו להם חומרי גלם, אשראי, ו/או שיווקו את תוצרתם.

מצבם של "עובדי הבית" היה קשה, שכרם היה דל מאוד, הם פעלו 6 חודשים בשנה (בחורף ובקיץ). כל משפחה עבדה לעיתים 12-16 שעות ביממה (בעונה). החובות והריבית הפחיתו את הכנסתם הריאלית של הפרולטריון. עובד בית היה צריך לקחת בחשבון את התחרות של עובדי בית מערי השדה ששכר היצור שלהם היו פחות עד כדי 50%. פרנסתו לא היתה מובטחת. עוד יותר קשה היה מצבם של השוליות. הם הרוויחו מעט מאוד ולנו אצל האומן. עבדו מ-6 בבוקר עד חצות, וגם היו צריכים לשרת את האומן ומשפחתו. זה היה מצבם בשנות השגשוג. בשנות השפל מצבם היה טראגי.

עקב מלחמת רוסיה יפן בשנים 1904-05 ומפולת הצבא הרוסי החריף מצבה הירוד של רוסיה את התסיסה החברתית והגביר את המתח המהפכני. ברחבי המדינה פרצו שביתות של הפועלים ואח"כ הצטרפו סקטורים אחרים במטרה לשפר את מצבו של הפועל. כל הנ"ל לא פסח גם על מלכות פולין. התעשייה הכבדה וענף הטקסטיל נפגעו, השווקים ברוסיה ובמזרח הרחוק נסגרו בפני יבוא מפולין. 100.000 פועלים איבדו את מקום עבודתם וקוצצו הכנסותיהם של 200.000 נוספים. כתוצאה מכך גם נפגעו היהודים. היהודים קידמו את מפתחו של הצאר וראו בזה נקמה לפרעות שערכו הרוסים בקישינב ב-1904. השביתות התפשטו גם לפולין ובהם השתתפו רבים מתושבי פולין, וגם הנוער שהתנגד לרוסיפיקציה.

ב-1910 נימנו בלודז' 61 בתי חרושת 36 מהם היו של יהודיים. למרות העובדה שבידי היהודים היו כמחצית ממפעלי היצור בענף הטקסטיל, היו בקרב הפועלים היהודים אחוז גבוה של מובטלים, (כמות פועלי התעשייה בלודז' באותה עת היה 90.000 בקירוב). מספר היהודים שעבדו במפעלים ממוכנים המקיימים יצור רצוף היה מועט כיוון שהם נעדרו הכשרה טכנית ומקצועית לשם עבודה במפעלים כאלו. הפועל היהודי עדיין הוסיף לנהות יותר, אחרי בית המדרש והשטיבל מאשר לארגוני פועלים (למעשה היהודים רצו לשמור על עצמאות כלכלית, וחברתית שטופחה בתנאי משפחה פאטריארכליים, וזאת בשל חשיבות הדת - שמירת השבת והחגים וכו'). הארגונים הלא יהודים גם לא ששו לפעול בין היהודים (ידוע על חוסר רצונם של אומנים, רובם ממוצא גרמני להעסיק יהודים ולהקנות להם את המקצוע).

לפני מלחמת העולם הראשונה – היה אומדנם של האורגים
בנולי יד בבתים כ-17.000. חלק מהתעשיינים היהודים הגדולים
התחילו את דרכם בשיטה זו, והם העסיקו מאות פועלים. הייצור
שלהם היה ממוכן והקיף את כל סוגי הטקסטיל ושווי תוצרתם
הגיע למיליוני רובלים. באותה תקופה שליש מבתי החרושת בעיר
היו שייכים ליהודים.

3. היהודים בלודז' בתקופת מלחמת העולם הראשונה

בפרק הזמן הקצר בין פרוץ המלחמה לכיבוש העיר לודז' בידי הגרמנים (6.12.1914) פחתה בהרבה אוכלוסיית היהודים. מ-200.000 איש נשארו 150.000. הסיבות לירידה היו: פינוי חלקי, גיוס, הגבלות שהטיל השלטון הרוסי בקשר להאשמת היהודים בסיוע לגרמנים ובריגול לטובתם. היהודים זרמו מזרחה אל כפרי הסביבה ושם קיוו להיות בתקופה הקשה וכן להשיג, יותר מזון וחומרי הסקה.

עם פרוץ המלחמה פחת בלודז' במידה ניכרת הייצור התעשייתי (בתקופה זו 1/3 מבתי החרושת בעיר היו שייכים ליהודים) והשתרר קיפאון במסחר ובשוק הכספים. תופעות אלו הפכו לאסון. בנוסף, הגרמנים החרימו לצורכי המלחמה את כל הבא ליד - חומרי גלם, מוצרים מוגמרים או מוגמרים למחצה. נוצרה אבטלה שפגעה בכל. בין המוני היהודים השתרר רעב, עלתה התחלואה והתמותה וירד מספר הלידות. בפסח 1917 חילקה הקהילה מצות וסוכר לעניים. ילדים נטושים הובאו לבתי מחסה. אפשרויות הקהילה התדלדלו לגמרי. בתחום הסעד פעלו ועדי אזרחים יהודיים וגם מפלגות הפועלים, הבונד ופועלי ציון. הם הקימו רשת ענפה של מטבחים זולים ובהם הוגשו יום יום רבבות ארוחות חינם או בתשלום זעיר. הוקמו גם קואופרטיבים יצרניים וצרכניים. חלקם נוהל ע"י הבונד שהיה במגע הדוק עם ארגוני הפועלים הגרמנים או מוסדות אחרים משותפים. בתקופה האחרונה של המלחמה הגיע תמיכה מהולנד בעזרת הגוינט.

מאידך, המשטר הליברלי שקבע הכובש במלחמת העולם הראשונה היה כדי לאפשר לו לרכוש בעל ברית שניתן לנצלו בשעת הצורך לתככים פוליטיים בפנים פולין. לכן התירו הגרמנים ליהודים פעילות של הארגונים הציוניים, של הבונד, איגודים מקצועיים ואירגונים חברתיים אחרים. פעילויות הקהילה וסמכויותיה הורחבו. כך ששנות הכיבוש היו ליהודים שנות פעילות מאוששות בתחומי המדיניות, החברה והתרבות.

כך התרחבו פעילויות החוגים הציוניים במידה ניכרת. הוקם ועד עירוני שאיחד למעלה מעשרים איגודים וחוגים – נוסדו ארגוני נוער ציוני, איגודי ספורט, מועדונים וחוגים להקניית השכלה. "ההסתדרות הציונית" – השפעתה עלתה בבתי הספר ובמוסדות יהודים שונים, כמו בתי כנסת. ב-1917 נוסדה "הסתדרות צעירי מזרחי" (הגרעין של הפועל המזרחי בעתיד). קמה "אגודת הסטודנטים העברי הצעיר" (מאוחר יותר השומר הצעיר), "אגודת נשים ציוניות" הגיעה ל-1,500 נשים ב-1918 ופעולתה ניכרה בשדה התרבות, בין השאר במספר הרב של לומדי עברית. "מפלגת פועלי ציון" גדלה לדרגת מתחרה של הבונד. "איגוד החרדים" נתקל בתחילה בלודז' בהתנגדות של כמה חוגי חסידות אבל במרוצת הזמן גדלה השפעתו. נוסד "ארגון פועלי אגודת ישראל", הופיע כתב עת שלהם וגם נוסד "מרכז בנות אגודת ישראל" שלהן היה כתב עת בשם "בית יעקב". נוסד הסניף המקומי של "מפלגת הפולקיסטים" שרוב חבריה היו בעלי מלאכה וסוחרים. כמו כן ניכרה השפעה של הקומוניזם (1918).

גם היהדות האורתודוקסית-חרדית בלודז' הוכיחה את התארגנותה כאשר בזמן מלחמת העולם הראשונה – (כמו גם בגירוש מוסקבה ב-1890), קיבלה את המוני היהודים שגורשו מהעיר והקטנות. לאלפי יהודים אלו ניתן גג לראשם וכן דאגו לפרנסתם. יהודי לודז' העשירים והעשירים פחות היו ידועים בנכונותם לעזור במתן גמילות חסדים.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה בשל התעוררות בחיים החברתיים והפוליטיים חלה תמורה גם בתחום החינוך החילוני. נוסדו בתי ספר מסוג חדש שלשון ההוראה בהם היתה עברית או אידיש. הם שימשו גרעין לרשת ענפה של בתי ספר כאלה בתקופה שבין המלחמות.

מלבד בתי הספר הקיימים (גימנסיה דו לשונית לבנים ותיכון דו לשוני לבנות) היה בית הספר היסודי "יבנה" בו לימדו בשפה העברית. בחסות המזרחי נוסד בית אולפנא שגם שם לשון ההוראה היתה בעברית ותכנית הלימודים רחבה יותר. הבונד ופועלי ציון ניסו להקים בתי ספר באידיש. ב-1916 נפתח בית ספר בשיטה "שול און פאלקסבילדונג-פאריין". בחסות הבונד פעלו, בית ספר וגן ילדים (1918). באותה שנה ייסד הבונד בית ספר ערב לפועלים. בחסות פועלי ציון פעל בית ספר באידיש

ועברית, בו נלמד גם מקצוע. גם ב"חדר" של החרדים לימדו לימודי חול אחה"צ.

חלק נכבד בחיי התרבות בתקופה זו היה שמור לפעילויות של המועדון והספריה "עבריה" שנוסדו על ידי חברת "חובבי שפת העבר". ניתנו הרצאות ונערכו ערבי דיון שמשכו אליהם מאות משתתפים. נוסדה תזמורת סימפונית מיסוד "פעילי הזמיר" (1915). הוקמו 2 ספריות ובהם אלפי כרכים באידיש ובעברית. כמו כן נוסדו מערכות עיתונים והופצו עלונים.

4. היהודים בלודז' בין שתי המלחמות

א. מצבם הכלכלי

הגוף הכלכלי "מרכז הטקסטיל הגדול של פולין" – היה מותש מאז ממלחמת העולם הראשונה, ולא הצליח להתאושש כיוון ששוקי היצוא העיקריים ברוסיה נחסמו, ומקורות האשראי שנדרשו לשיקום המפעלים ורכישת ציוד טכני חדיש היו אפסיים. לכן היה קשה מאד להתחרות בשווקים החדשים במערב אירופה. בשל החולשה הכלכלית והחברתית גם הצטמצם השוק בכל רחבי פולין. משברים נוספים כמו מלחמת פולין רוסיה (1920), האינפלציה (1922-1924), פיחות המטבע (1925), והמשבר הגדול (31-1928) החלישו לגמרי את הכלכלה. אומנם בין 1927-28 וב-1934 היתה התאוששות וחזרו לייצר בממדים שלפני המלחמה, אך תקופות אלא לא שיפרו את המצב הכלכלי, אלא מנעו התדרדרותו.

על מצבם הכלכלי של היהודים השפיעו תנאים נוספים כגון המיבנה המיוחד של תעסוקת היהודים והמדיניות האנטי יהודית של השלטון והעירייה, ובמיוחד גל האנטישמיות הגואה לאחר עליית היטלר לשלטון.

היהודים על פי רישום מ-1931, עבדו ברובם בבתיים (72.2%). הנוצרים כמעט ולא העסיקו יהודים במפעליהם. חלק קטן עבדו במפעלים זעירים וחלק קטן מאד עבדו כפועלי תעשייה, במפעלים הגדולים. הם יכלו למצוא עבודה על נקלה בעבודות שוליות וקיבלו שכר מאד נמוך (כמו – חייטים, פרוונים, אורגים, צביעה ועוד). למעשה היהודים היו הפרודוקטיביים ביותר כפועלי יצור מבין אזרחי פולין (43%), אך הם השתכרו עד כדי מינימום מחיה. הם עבדו בשיטות מיושנות ופרימיטיביות. הפועל ועובד הבית היהודי תמיד נלחמו על תעסוקתם. נגד הפועל היהודי עשו יד אחת השלטונות, בעלי המפעלים שאינם יהודים, תעשיינים יהודים ואיגודים מקצועיים נוצריים.

באותה תקופה בין המועסקים בתעשייה היו מומחים יהודים – מהנדסים, טכנאים מוסמכים (שהתמחו בצביעה, דפוסי אריגה, כימיה של טקסטיל וסיווג סחורות). הם היו העילית ומקצתם התקדמו והגיעו להנהלה ולשותפות במפעלים. אך רבים מבני

האצולה היהודית (מסיימי אוניברסיטאות) לא מצאו עבודה מחוץ לסקטור היהודי ועבדו בבתי ספר ומוסדות יהודיים, מקצתם התפרסו בדוחק מעבודות ארעיות.

בתקופה זו עלה מספר החנוונים הזעירים, בעלי הדוכנים, רוכלי רחוב ובית. יהודים כמעט לא היו מועסקים במאפיות של פולנים. ליהודים היו מאפיות משל עצמם. כמעט ולא נרכשו רישיונות למסחר מהשלטונות. המסחר היה התחום הפגיע ביותר בשל חרם, מהומות, ואנטישמיות. בין השנים 1935-36 היו רבים שפנו לקבל "קמחא דפסחא".

במקביל נוסדו באותה תקופה למעלה מעשרה איגודים. ראשיתן של אגודות בעלי המלאכה בחברותיהם המסורתיות שהתרכזו סביב למניין, והן זכו להגנת האינטרסים שלהם, לעזרה כספית מקופת גמילות חסדים, לטיפול בחולים, משמרת חולים, ולצורות יסוד של הווי דתי וחברתי. הפיכתן לאיגודים מודרניים באה לאחר המהפכה, (איגודים שנוסדו – אגודת הפחחים, האופים, בעלי מלאכה, הצבעים הממרקים, הספרים, חייטים, כובענים, נגרים, שענים, צורפים ועוד).

מצבה הכלכלי של מרבית האוכלוסיה הלך והחמיר - כ-80% היו שייכים לשכבה הענייה. ב-1937 חילקה חברת "נותן לחם" כ-50.000 ארוחות או מנות מזון יבש. הקהילה תמכה באלפי אנשים (שכללו חומרי הסקה).

המוסדות היהודים שקיימה הקהילה, והאירגונים החברתיים, סיפקו אך בחלקם את הצרכים של הנזקקים, בשל כך ריבוי תחלואה ותמותה על רקע של תת תזונה, צפיפות מגורים, העדר תשתית ביוב (בבלוטי), תחלואת ילדים בשחפת, ותמותה תינוקות.

ב-1921 מנו תושבי לודז' היהודיים 156.155 איש (מהם הצהירו 17.301 כי הינם "פולנים בני דת משה"), שהיוו 34.5% מהאוכלוסיה הכללית. בשנות ה-30 חל גידול ניכר במספר התושבים היהודים, אך לא בשל ריבוי טבעי, אלא עקב זרימת יהודים רבים מערי הסביבה ללודז'.

ערב מלחמת העולם השנייה, I מנתה העיר לודז' 672.000 נפש ומתוכם 233.000 יהודים (למעשה הקהילה השנייה בגדולה בפולין). 37-45% מהיהודים עבדו בתעשיית הטכסטיל כשרובם בדרג של עבודת כפיים. בתקופה זו לא היה כמעט ענף תעשייה שלא היו בו יהודים (ענפי הכותנה, הצמר, המשי, המשי המלאכותי, גרביים, ממחטות, כלי מיטה, וילונות, שטיחים, מפות, מגבות, שמיכות, לבנים, סרטים, כפפות ועוד), כך שלמעשה הקהילה היהודית היתה היצרנית ביותר בפולניה בתקופה שבין שתי המלחמות.

ב. אנטישמיות

הישוב היהודי בלודז' ובשאר ערי פולין היה נתון במתח תמידי, בשל גל האנטישמיות הגואה שהתבטא במעשי השלטון המקומי והמרכזי, ובפעולות מאורגנות של המפלגות וארגוני הימין בפולין. היהודים באופן תמידי הופלו ע"י המוסדות השונים, במוסדות חינוך, בסעד ועוד. בנוסף תכופות פרעו בהם, היכו אותם והטרידו אותם בטענות שווא. למעשה כבר בראשית עצמאותה של פולין ראינו כי היהודים סבלו ממעשי אנטישמיות, שהגיעו לשיאם בעזרת חייליו של הגנרל האלר, כאשר הם הוכו באכזריות, גזזו ברחוב את זקנם ופיאותיהם בתירוץ כוזב כי היהודים תקפו את החיילים.

בשנות ה-30 גברה האנטישמיות. רבו מקרי ההכאות, אורגנו מהומות מכוונות, נקבעו משמרות של בני נוער פולנים ליד חנויות היהודים, נהרסו דוכנים, כתבו בעיתונים דברי כזב שנשאו אופי נאצי מובהק. היו מחאות של ארגונים יהודיים ומעט של ארגונים פולניים מתקדמים. ביוזמת הארגונים היהודים ב-17.2.1936 נערכה אספת מחאה נגד האנטישמיות, החרם והפרעות. ביום זה סגרו את החנויות, את בתי החרושת, את המוסדות, את המשרדים ובתי הספר ועוד - עד השעה 14.00. ידוע על הרופא דר' ויינצקובסקי שהצטרף לאיגוד הרופאים (שהכיל רופאים יהודים ופולנים) והיה יו"ר הליגה להגנת זכויות האזרח, והוא נודע במאבקו בגזענות ובאנטישמיות.

ג. הקהילה וחיי הדת

השלטון הפולני שמר על סטטוס הקהילות היהודיות כפי שנקבע ע"י הכובש הגרמני ב-1918. הצו ששונה לאחר מכן קבע את הבסיס החוקי ואת מסגרת פעילות הקהילה. פעולות הקהילה ברובן היו אמורות להיות בשטח הדתי בלבד וחלק מתחומי הסעד – ללא שום התערבות בשאר שטחי ההווי החברתי של העיר. מצב זה נשמר עד מלחמת העולם השנייה. בשנת 1919, על רקע המציאות החוקית שהנהיגו הגרמנים בתקופת שלטונם (עד סוף 1918), היתה חובה להשתמש בלשון הפולנית כלשון רשמית של ועדי הקהילות. בשל כך רק ב-1924 התקיימו בחירות רשמיות לועדי ארגון הקהילות. חוקת הבחירות הגבילה את מספר הבוחרים – יכלו להצביע רק משלמי מיסים לקהילה, וגברים עם הגבלת גיל. הגבלות אלו הגבירו ב"ועד הקהילה" את חלקם של האנשים לנאמנות בשלטון. רק כמחצית היהודים השתתפו בבחירות וכך הפסידו ה"מתבוללים" את ההגמוניה בקהילה. נבחרו ליו"ר הקהילה – ציוני, וליו"ר המועצה - חסיד. חיכוכים מתמידים היו בין הסיעות השונות שגרמו למשברים תכופים ולהצבעות אי אמון. בבחירות ב-1931 זכתה ברוב מוחלט אגודת ישראל והיא כיהנה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. אך המחלוקות לא נפסקו ובשנת 1931 פיזרו השלטונות את ועד הקהילה ומינו ועד זמני. ב-1936 כשאושר תקציב הקהילה (1,332,247 זלוטי) מחקו ממנו השלטונות סכום של 134,000 זלוטי שנועד לתמיכה בבתי הספר של הפועלים בשיעורי ערב, למילגות לסטודנטים, לפתיחת לשכת סעד, ספריות, הכשרה מקצועית ועוד.

על אף המחלוקות וההפרעות מצד השלטונות הורחב בהרבה שדה פעילותו של ועד ארגון הקהילות (ניהול בית הכנסת באלטשטאט ואחזקתו, החזקת מקהלה, קופות גמילות חסדים, עזרה משפטית, עזרה סוציאלית, פעולות צדקה, רבנים קבועים, עירוב, חשמל בבית קברות, בית חולים לחולי נפש, בית תינוקות, תלמוד תורה לילדי עניים, שחיטה, עריכת חבורות שונות בשפות שונות ועוד). פעולות אלו של "ועד הקהילה" שיקפו את הווי החיים בעיר – היה בו משום נציגות דמוקרטית למרות נסיונות השלטונות לקפח ולדכא את זכויות וצרכי הקהילה.

ב-1912 נבחר הרב הראשי האחרון ללודז' והוא כיהן עד 1920. בהעדר רב ראשי, נוהלו החיים הדתיים ע"י "ועד הרבנים" שהיה מורכב מרבני המקום.

בשנת 1918 כיהנו בקהילה עשרה דיינים. ב-1930 נמנו 20 דיינים. בלודז' בין המלחמות שכנו מספר אדמו"רים. לודז' היתה מרכז של תורה וחסידות וישבו בה מאות רבנים, מורים ותלמידי חכמים, שחלקם קיבל אף משכורת מהקהילה.

ד. המפלגות והחיים הפוליטיים

יהודי לודז' נודעו בשורשיותם היהודית ובתחושת השליחות הציבורית. אי לכך עסקו בפיתוח אירגונים כלכליים ותרבותיים יעילים.

בין שתי המלחמות פעלו בלודז' כל גווני הקשת של המפלגות הפוליטיות היהודיות וארגוני הנוער שהיו קשורים אליהם. בפרק זמן זה נודעה השפעה ניכרת של האירגונים הציוניים והיתה עלייה מתמדת של השמאל הציוני בו הורגשה התעוררות וכך גם אצל הארגונים הציונים הרביזיוניסטים. ב-1934 חתמו 12,000 איש על עצומה שנשלחה למלך אנגליה דאז, בעניין ארץ ישראל. בבחירות להסתדרות הציונית באותה שנה השתתפו 9,000 איש. במחנה הפועלים נמשך המאבק בין הבונד לפועלי ציון שמאל שהשפעתו פחתה בשנות ה-30. כוח ניכר ייצגה המפלגה הקומוניסטית שבה היו קולות יהודים רבים. היתה גם מפלגת השלטון (פ.פ.ס) שהמתבוללים הצביעו עבורה וכן הצביעו לקבוצות ליברליות אחרות. בקוטב האחר היו החסידים לחצרותיהם שנטו לקו הפוליטי של שלטון בענייני פנים.

גם במועצת העירייה היה מאבק בין המפלגות היהודיות הפוליטיות. לעיתים היו חיכוכים ומאבקים מעמדיים מוחרפים בשל השתדלות סיעת האנדקים לנצל את ישיבות המועצה לליבוי אנטישמיות. נציגי השמאל אומנם מחו על כך אך חששו להפסיד את הפופולריות שלהם בגלל הסולידריות עם היהודים. ב-1936 זכתה מפלגת השלטון פ.פ.ס ברוב, אבל 26 מחברי המועצה האנדקים אירגנו הפרעות וצעקו, כאשר הנואם היה יהודי. חברי המועצה היהודים כמובן נתקלו בקיר אטום לתביעה לשוויון של היהודים. הבחירות האחרונות לפני המלחמה היו ב-1938 ובהן

נבחרו יהודים מטעם הבונד (9), מטעם פועלי ציון שמאל (2), מטעם האיגודים המקצועיים (1), מטעם אגודת ישראל (3) חסידי גור, מטעם הציונים (3).

ה. חינוך ותרבות

בתקופת מלחמת העולם הראשונה ובשנים הראשונות שלאחריה, היתה נהירה של אינטלקטואלים יהודים ללודז', במטרה ללמד בבתי הספר הלאומיים. חלק מהמורים והמנהלים התפרסמו אחי"כ בתחום החינוך בישראל. תקופה זו השפיעה על הסקטור החינוכי והמסורתי. הנוער נמשך לקראת החדש, להשכלה ולציונות. לעומתם השמרנים ראו בזה פתח לתרבות רעה.

תקופת שגשוגה של מערכת החינוך והתרבות שנפתחה בימי מלחמת העולם הראשונה, נמשכה גם לאחר המלחמה. ב-1930 למדו בבתי ספר יסודיים ציבוריים 15.182 תלמידים יהודים, ובבתי ספר פרטיים 6.232 (באחד מהם היה המנהל יצחק כצנלסון). בבתי הספר התיכוניים היו תלמידים יהודים ובהם לשון ההוראה היתה פולנית (3 מהם עבריים). על אף "שוויון הזכויות" הפורמלי בתחום ההשכלה למדו בתיכונים הממשלתיים רק 2.7% יהודים. הציבור היהודי הוסיף לשאת במעמסת החינוך. הוקמו בתי ספר לפי "טעמים של מגוון המפלגות" חלקם הורו בעברית, חלקם היו בתי ספר – בסגנון ה"חדר", הוקמו בתי ספר לבנות (בית יעקב) – סמינר, גני ילדים שחלקם לימדו בשפת האידיש (בעיקר בשכונות העניות). כמו כן היתה רשת ענפה של שעורי ערב למקצועות ולשונות. בני הנוער החרדים המשיכו לנהור לישיבות.

ב-1919 היו בלודז' 184 כתות לימוד עממי ליהודים, 12 בתי ספר תיכוניים בלשון ההוראה הפולנית. כמו כן בית ספר פרטי (שמייסדו היה יצחק כצנלסון). כאמור, למרות שבוטלו גזרות על החינוך היהודי רק 2.7% למדו בבתי ספר תיכוניים ממשלתיים ובפרטיים 50%. בהמשך נוסדו בתי ספר תיכוניים בעלי חידושים שאחד מהם היה שמו "יבנה" ובו למדו בשפה העברית (מנהלו היה משה גורדון) וכן פעל בית אולפנא – תיכוני חרדי. בחסות הבונד ופועלי ציון, נוסדו גני ילדים ובתי ספר נוספים. כמו כן הקימו פנימיות לילדים יתומים וילדים מוזנחים (ב-1921) בכפר

קאלי, שנסגרו מאוחר יותר מחוסר תקציב. ב-1922 הקימו גן ילדים בבבלאוט, וב-1928 ברובע גייאר הקימו את בית ספר בורוכוב, וכן בית ספר י.ל. פרץ ועוד). בתי ספר באידיש לא תפסו מקום נרחב בחינוך בלודז'. מספר התלמידים הגיע למאות אחדות, רחוק מאד ממספר הילדים שהתחנכו בבתי תלמוד תורה או ב"חדר" לבני עניים. כעקרון, החינוך החילוני היה חינוך ל"תכלית". בשנת 1936 למדו בבתי הספר 30.000 ילדים. מספר לא מבוטל למדו ב"חדר" בלבד, וחלק לא ביקרו בשום מוסד לימודי.

ב-1929 סניף י.ו.א עסק בחקר בעיות חיי היהודים בלודז' והסביבה, והוצא קובץ מדעי. כמו כן הוקם חוג חובבי האוניברסיטה העברית בירושלים וב-1925 הוא מנה 500 חברים.

ראוי להדגיש כי בראש יהדות לודז' בתקופה המאוחרת (מלחמת העולם הראשונה ובין שתי המלחמות) עמדו יהודים בעלי הכרה לאומית ציונית. הם יצגו את היהודים בפני השלטונות, ונמנו עם הפעילים ביותר בין חברי התנועה הציונית בפולין. פעולות ענפות וברוכות היו הפעולות למען "קרן היסוד" ו"הקרן הקיימת לישראל". בני הנוער נהרו לתנועות ציוניות על כל גווניהן והקדישו את מרצם לפעולה לאומית ציונית ושאו ממעיינות התרבות העברית. למעשה החינוך הציוני-לאומי הכין את בני הנוער לקראת העתיד – העליה לארץ והשתתפות פעילה בבנייתה. הוא קרב את הדור לתרבות הלאומית היהודית, החדיר בנוער את ההכרה הלאומית, את האמונה בעמם ואת הבטחון העצמי. כתוצאה מכך לא השפיעה עליו הסביבה העויינת.

מאז 1918 הוצאו בלודז' עיתונים יומיים יהודיים ובהמשך נתווספו עיתונים חדשים. יצאו גם שבועונים, ירחונים לענייני ספרות, משק ועוד (בעיקר באידיש). כמו כן יצאו ספרים בעברית ואידיש (למרות שלא היתה הוצאה לאור בלודז') בעיקר בתחומי הספרות הרבנית, הפרשנות, החסידות וכן קבצי שירים ופרוזה וספרים בתחום הפוליטיקה. בנוסף פעלו בלודז' מחזאים, משוררים, מתרגמים, חוקרים למיניהם וכן ציירים, פסלים ומוסיקאים יהודיים.

למרות קשיי התקציב הוקמו תיאטרונים יהודיים. הופיעו אמני במה דגולים (ביניהם דגייגאן ושומאכער). וכן היתה הצלחה לתיאטרון בובות.

גם תרבות הגוף והספורט התפתחה, בעיקר בקרב הנוער. למרות העדר תנאים נוחים עסקו כמעט בכל ענפי הספורט, לרבות ספורט הישגי. הוקמו איגודי ספורט יהודיים, ואיגוד "בר כוכבא" היה הגדול מביניהם ואיגד למעלה מ-1,000 חברים.

5. מלחמת העולם השנייה

א. החיים בלודז' מכיבושה ועד סגירת הגטו

פולין נכללה באזור שליטה רוסי. ב-8 לספטמבר 1939 נכבשה לודז' על ידי הגרמנים, ללא התנגדות. מאוחר יותר נעתר היטלר למושל ורטה-גאו, ארתור קארל גרייזר ולגרמנים הרבים שהתגוררו בלודז' והיא סופחה לרייך הגרמני (העיר לודז' היתה בעלת ציביון גרמני, כאשר התגוררו בה גם יוצאי גרמניה). המשמעות היתה לא רק פוליטית ומנהלית. העיר אמורה היתה לקבל צביון גרמני. הגרמנים שאפו לדלדל את האוכלוסיה הפולנית והחזיקו במשטר דיכוי. היהודים נידונו לסילוק מהעיר ומאזור ורטה-גאו. בישיבה של נציגי הרשויות של הרייך ב-10.12.39 דובר לראשונה על הקמת הגטו בלודז' "כדי לרכז באופן ארעי את היהודים עד שהפינוי יתאפשר". מסמך נוסף מיולי 1940 דיבר על ההבטחה שניתנה לראש העיר לודז' ש"הגטו אמור להיות אמצעי זמני והוא יתקיים עד 1.10.40".

מיד עם כיבושה ב-8.9.39 הוכרזו היהודים הפקר, ובעזרת 60.000 גרמנים שהתגוררו בלודז' הוחל במסע רדיפות וגזרות נגד היהודים. בתחילה יחס הפולנים ליהודים היה פסיבי-אוהד למול האויב המשותף, אולם לאחר חיסול פולניה כמדינה (באוקטובר) השתנה היחס והפך לעויין.

היהודים נתפסו ברחובות, הושפלו, הוכו, נרצחו, נשלחו ולמחנות כפייה. נאסרה עליהם תפילה בציבור, ניתן צו המחייב פתיחת עסקים בשבת ובחגים, וצווים שהביאו לנישולם מחיי הכלכלה, כלומר - איסור עיסוק בענפי יצור שונים (כמו טקסטיל ועור). כמו כן ב-14.11.39 חויבו היהודים לענווד סרט צהוב על זרועם שנהפך במהרה ל"טלאי הצהוב". בין ה-15-17 לנובמבר 1939 פוצצו והוצתו בתי הכנסת המרכזיים. הרכוש היהודי הופקע.

ב-13 באוקטובר 1939 מונה חיים רומקובסקי ל"זקן היהודים" והוטל עליו להקים "מועצת זקנים" בת 31 חברים. כחודש לאחר מינויים נרצחו רובם למעט רומקובסקי שנדרש שוב להקים מועצה חדשה. הם היו הקשר בין הציבור יהודי לבין השלטונות הגרמנים.

בסוף 1939 הוצאה פקודת הגירוש הראשונה ו-5.000 יהודים נשלחו למחנות ריכוז. כאמור ב-10.12.39 דובר על הקמת הגטו ברובע בלוטי (Baluty) ובעיר העתיקה (אלטשטאט), שהיו אזורים מוזנחים במיוחד. ב-8.2.40 פורסמה פקודה רשמית להקמת הגטו, ואז הוחל תהליך ריכוז היהודים בו. בתחילה החלו בהעברה מסודרת, אך במהרה התברר שהתהליך יערך זמן רב והם החלו להשתמש בשיטות של טרור שהגיעו לשיאם בין 6-7 במרץ 1940 – בפוגרום (ברח' פיוטרקובסקה) כאשר אילצו אלפי יהודים נוספים לעבור לגטו. רבים נרצחו. חלקם נמלטו. יום זה נקרא "יום חמישי העקוב מדם".

ב-11.4.40 הסבו הגרמנים את שמה של לודז' ל"ליצמנשטאט" (Litzmannstadt) – על שם מצביא גרמני שכבש אותה במלחמת העולם הראשונה.

למרות שבלודז' היו כ-233.000 יהודים ערב פרוץ המלחמה, רק 164.000 מהם נכלאו בגטו. הירידה נבעה מגזרות שהוטלו על היהודים עוד לפני סגירת הגטו (חוקי גזע שונים), וכבר בתחילת ספטמבר 1939, החלו היהודים להימלט או שגורשו מזרחה (בעיקר נמלטו מבני השכבות המבוססות, רבים מהם מקרב האינטליגנציה, מנהיגי מפלגות פוליטיות וכן רוב חברי מועצת העיר ויו"ר הנהלת הקהילה). יש לציין שגורשו גם פולנים, כאמור, מתוך מגמה להקטין את מספרם בעיר.

ב. החיים בגטו וחיסולו

בתחילה, דמתה הכניסה לגטו למעין "נשימת רווחה", שכן מחוצה לו - הרכוש והגוף היו הפקר. אך בהמשך, לאחר ששערינו נסגרו הרגישו עצמם היהודים "כחיות יער בסוגר".

לאחר שהיהודים קובצו בתוכו בצפיפות רבה, נעלו שעריו ב-1.5.40, והוא נותק מהעולם החיצוני. השלטונות הכריזו עליו כעל מקום נגוע במחלות מסוכנות, ואיש זר לא העז להיכנס לשם.

תנאי החיים בגטו היו קשים מנשוא. 164.000 איש נדחסו באזור של 4 קמ"ר. לעיתים הצטופפו בחדר 8-10 נפשות. הבתים היו מוזנחים וללא שרותים סניטריים מינימליים. הגרמנים סיפקו מעט מזון וחומרי הסקה. בשל חוסר חמור בחומרי ההסקה, פירקו היהודים כל דבר שיכול היה לשמש להסקה ובישול.

הגטו בלודז' שהוקם ברובע העוני באלוטי, היה אחד הראשונים שהוקמו בפולין הכבושה ל"זמן קצוב", אך באורח פרדוקסלי הגטו האריך יותר ימים מכל הגטאות בשטחים הכבושים במזרח. הוא הפך למעין "דגם" אותו ביקשו לחקות. המשטר הפנימי בגטאות השונים שהוקמו בשטחי הרייך, היה נתון לשיקולם של השלטונות המקומיים (היו גטאות נעולים ומופרדים בחומה משאר חלקי העיר, והיו אחרים שמהם ניתן היה לצאת לזמן קצוב ולהצטייד במצרכים ותרופות). עוד בחודשים מרץ אפריל 1940, הוקף הגטו בלודז' בגדר עץ ובתיל דוקרני. העברה לגטו בוצעה באכזריות מלווה בהכאות ויריות. הוצאה גם הוראה להרוג כל מי שיצא את שערי ללא רשות. היהודים אולצו לתת את כספם ובתמורה הוכנס לשמוש "כסף" שנשחר רק בתוך הגטו והיה חסר כל ערך מחוצה לו. במשך שנות השתייה בגטו שדדו הגרמנים ללא הרף את הרכוש המועט שנשאר ליהודים.

מנהל גטו לודז' מטעם הגרמנים היה הנס ביבוב. עליו הוטל להוציא את כל הרכוש והכסף מהיהודים ובתמורה סיפק להם כמויות מזון מינימלי. לשם כך נעזר בגסטפו ובמשטרה הפלילית "הקריפו". כמו כן הוא הופקד על ניצול מירבי של כוח האדם בגטו.

בתוך הגטו הוטלה השמירה וארגון חיי היום יום על היהודים – "היודנראט" (ראשי היהודים) ובראשם רומקובסקי הוסמכו לכך ע"י הגרמנים. בתחילה היה צורך ליצור יש מאין, ואכן רומקובסקי ועוזריו הקימו מערכת שרותים מסודרת (הוקמו מחלקות לאספקת דיור, חלוקה מאורגנת של מצרכי מזון, מטבחים ציבוריים, נקודות לחלוקת לחם, מערכת בריאות שכללה 5 בתי חולים, מרפאות יום, בתי מרקחת. הוקמו 47 בתי ספר, 3 גימנסיות, גנים, בתי יתומים, מחלקת סעד, משטרה יהודית, מכבי אש, משרד לרישום לידות חתונות וקבורה ועוד). (ועוד).

במאי 1940 התחוללו בגטו הפגנות ומהומות נגד מדיניות רומקובסקי על רקע של חוסר תעסוקה, מחסור ורעב שנמשכו עד אוגוסט אותה שנה ודוכאו. בעקבות כך היו שינויים ושיפורים שנועדו לשיפור המצב והביאו להקלה על הסובלים. רומקובסקי פעל לדיכוי מארגני ההפגנות (בעיקר נגד השמאל) ובהמשך התמעטו מאד ההפגנות והשביתות, גם משום שהרעב והמצוקה הכריעו, כיוון שלא היה בכוחם להפגין. בשל ההרעבה השיטתית נפגעו קשות תושבי הגטו, ורבים (קיבלו - 1.100 קלוריות ליום בממוצע – משמע תת תזונה) חלו במחלות כמו שחפת, דלקת ריאות, מחלות לב שונות ועוד. בשנת 1942 בשל רעב נורא נפטרו כ-18.000 איש. בכל שנות קיום הגטו נפטרו בו למעלה מ-43.500 איש מסיבות אלה.

ב-18 באוקטובר 1940 הוחלט ע"י הפקידות הגרמנית הבכירה להאיץ ולהרחיב את פיתוח מקומות העבודה בגטו וזאת כיוון שהובן שהגירוש לא יבוצע בקרוב. הרסורטים (מפעלי יצור) הוקמו כדי שהיהודים יממנו בעצמם את שהותם. הוחלט להביא מכוונות שונות מכל הרייך ולדאוג להזמנות סחורה, בעיקר משלטונות הצבא הגרמני. תהליך ההקמה היה מואץ. היהודים עבדו בתנאים מחפירים.

בגטו יצרו תוצרת שנועדה לגרמנים ובתמורה קיבלו מזון באופן חוקי. המפעלים על ציודם שהוחרמו ונבזזו מהיהודים בתחילה, היו חיוניים לפיתוח הייצור. בשל חוסרם נהפכו היהודים בגטו ל"צבא-עובדים", שעבד עבודה פיזית בשיטות ידניות מפגרות. החדרים היו קטנים והתאורה והאוורור היו גרועים. העבודה ב"רסורטים" היתה מתישה והשכר היה דל. לעיתים עבדו 12 שעות כדי לספק את ההזמנות. אך למרות הרעב - המכסות כוסו ומעבר לכך. היהודים היו בעלי מקצועות מגוונים ביותר וכך גם מגוון המוצרים שיצרו בגטו. בסך הכל הוקמו כ-100 בתי חרושת (בתחילה היו 17). מספר המועסקים עלה בהתמדה ושולבו בו גם זקנים וגם ילדים עד שכ-95% מהאוכלוסייה בגטו עבדה.

כאמור, בדרך כלל המזון היה דל (מנת לחם זעומה ומרק דלוח), ולמרות התעלפויות ואפיסת כוחות, העדיפו תושבי הגטו ללכת לעבודה ש"כן הרעב הציק פחות לעוסקים בעבודה" וממילא אסור היה להעדר. באופן כללי ראשי היוזנראט אימצו את התפיסה של "הצלה באמצעות עבודה" ו"תרופה" שתציל מכליון.

למרות מצבם הקשה, הצליחו רוב המשפחות לשמור על מערכת יחסים תומכת שעזרה להם להחזיק להחזיק מעמד. כמעט כל משפחה נפגעה ממות בן משפחה. ילדים רבים התייתמו, חלקם אומצו ע"י משפחות אחרות.

בגטו בוטלו ההבדלים הסוציאליים וכולם היו שווים. למרות חלוקה "שוויונית" של המזון לא נמנעה תמותה המונית מרעב.

בראשית תוכנית "הפתרון הסופי" הובאו באוקטובר נובמבר 1941 לגטו כ-20.000 יהודים ממרכז אירופה וכן 5.000 צוענים, ששוכנו במוסדות החינוך. זו היתה עבורם תחנת ביניים, עד שפתחו את מחנה "חלמנו" ב-8.12.41. הם היו הראשונים שגורשו מהגט להשמדה במחנה זה.

במקביל, בשנת 1941, נשלחו מדי חודש אלפי אנשים למחנות עבודה במקומות אחרים.

מיום 16.1.42 ועד 15.5.42 גורשו כ-55.000 יהודים מגטו לודז' למחנה ההשמדה בחלמנו.

השלב השני החל בספטמבר 1942. בין ה-5 ועד ה-12 בספטמבר 1942 בוצעה אקציה שכונתה "שפרה" (עוצר בגרמנית). הגרמנים הכריזו על עוצר, עברו מבית לבית ושילחו מהגטו את החולים, הילדים עד גיל 10 ומבוגרים מעל גיל 65. במהלך הגרוש נרצחו בגטו יותר מ-572 איש. סה"כ באותם ימים גורשו למעלה מ-15.000 מתושבי הגטו. האווירה בגטו היתה קשה ביותר.

במשך תקופה ארוכה בשל ניתוקו המוחלט של הגטו מן החוץ, הוא היה שרוי באי וודאות ובאפלה, באשר ליעדים אליהם הובאו המגורשים ובאשר קרה עימם. כנראה רק בסביבות מאי 1942 נודע גורלם המר של המגורשים מהגטו, בעיקר מאלה ששרדו מגטאות אחרים בסביבה ונשלחו לגטו לודז'.

בשנת 1942 גורשו כ-70.000 יהודים מהגטו לחלמנו ונרצחו שם.

לאחר גירושים אלה הפך הגטו למעשה למחנה עבודה – מי שלא עבד איבד את זכותו לחיות. מוסדות רבים חדלו מלפעול כולל בתי הספר ובתי החולים. עד יוני 1944 שרר שקט יחסי. אך החיים התנהלו מתוך חשש מן הגירוש והבלתי נודע.

במשך שנות קיומו של הגטו לא היתה התנגדות מאורגנת, כיוון שהיה סגור ומסוגר, אך היתה התארגנות פוליטית וציבורית. בשל שביתות כונסו נציגי המפלגות ובעקבות כך הונהגו שיפורים ותיקונים שהביאו מדי פעם להקלה בסבל התושבים. נפתח פתח לפעילות ציבורית. הופעלו מטבחים לחסרי כל, המעונות שימשו להתכנסות בעלת אופי תרבותי ופוליטי, נוצרו קואופרטיבים של צרכנים למיניהם. כמו כן המפלגות עסקו בפעולות הסברתיות ועזרה הדדית במחלת. שביתות המשיכו לפרוץ לעיתים, בעיקר במטרה להביא להקלות בחלוקת המזון ובמשטר העבודה. השביתות היו מכוונות נגד המנגנון של הגטו ומנהלי העבודה (שהיו כולם יהודים תושבי הגטו) כשבראשם רומקובסקי. רומקובסקי נעתר בתחילה לדרישות נציגי המפלגות השונות אבל כשהתחזק מעמדו בהמשך, הצר את צעדיהם של אלה שעמדו בדרכו תוך שהוא שומר על קשר עם המפלגות ובעיקר עם הפעילים הציוניים, עד לחיסול הגטו.

מערכת החינוך בגטו פעלה בשנתיים הראשונות לקיומו. היא כללה 47 מסגרות לימוד שבהן למדו כ-15.000 תלמידים. תנאי הלימוד היו קשים – לא היתה הסקה, חסרו ספרים ומחברות וילדים רבים נעדרו עקב מחלות. במסגרות אלו קיבלו הילדים ארוחה אחת ביום והיו נתונים להשגחה רפואית. מסגרות אלו היו עבורם קרן אור.

החינוך הפורמלי הופסק למעשה עם סגירת הגטו (ב-1940). הילדים שולבו במקומות עבודה. עבור הפעוטים נפתחו מעונות במקומות העבודה של הוריהם. מ-1943 הופעלו רסטורטים בהם למדו הצעירים מקצוע וגם השכלה כללית (בעיקר אידיש וחשבון).

בגטו היו גם תנועות נוער וחיטבות צעירים של המפלגות. הם אירגנו לימודים חשאיים, הוציאו עיתונים, ערכו מפגשים בהם דובר גם על "רעיונות אסורים", קראו "ספרות אסורה", ציינו ימי זיכרון, טיפחו רוח של עזרה הדדית, למרות מצבם הקשה והרעב התמידי. דיברו על ציונות וחלוציות והאמינו בעתיד. עסקו במוסיקה, תיאטרון, ציור ועוד. "כל תקופת ההווה היתה בגדר חלום, כי המציאות בגטו היתה מאד אכזרית".

בחצי השנה הראשונה לקיום הגטו הקימו באזור כפרי, ב"מרישיין", חוות הכשרה חקלאית (קיבוצים), שם למדו ועסקו בפעילות חברתית כ-1.300 בני נוער. בינואר 1941, כשהדבר לא עלה בקנה אחד עם מדיניותו של רומקובסקי ובלחץ השלטונות הגרמנים, הורו על פירוק הכשרה זו. בהמשך, במסגרות מצומצמות יותר ובחשאי נמשכו הפעילויות. חברי תנועת הנוער של השמאל והקומוניסטים נאבקו לשיפור מנות המזון ותנאי העבודה. הם הטביעו את הסיסמא "עבוד לאט". כאמור פעולות אלה השכיחו לזמן מועט את מצבם וחיזקו את רוחם, (למרות הרעב התמידי שהיה מנת חלקם) - ניתן להם טעם ומטרה לחיים "לא חשתי רעב לחם כפי שחשתי רעב ליצור עוד ועוד..."

חיי הדת התקיימו באופן פעיל וגלוי בשנתיים הראשונות למרות הגבלות מסוימות מצד הגרמנים. מונה "ועד רבנים" לענייני הדת. יהודים פקדו את בתי הכנסת בחגים, השבת הוכרה כיום מנוחה ובתי המלאכה והמשרדים היו סגורים. הוקמו מטבחים כשרים, התקיימו חוגים ללימודי קודש. עם תחילת הגירושים ב-1942 המצב השתנה, היהודים הוכרחו לעבוד בשבתות וחגים ויום ראשון נקבע יום מנוחה. כל פעילות דתית גלויה הופסקה. למרות זאת היו יהודים שקיימו אורח דתי בסתר, למדו תורה, חברת קדישא קיימה מצוות טוהרה למרות האיסור החמור. חלקם הקפידו לא לאכול בשר סוסים למרות הרעב הכבד.

בגטו היו גם חיי תרבות ענפים. בתקופה הראשונה התקיימו הפעילויות בבית המפלגות, ובמרס 1941 נפתח בית תרבות בו התקיימו הצגות, הרצאות וקונצרטים. ב-1943 הוא נסגר, אך נמשכו פעילויות בחוגים מצומצמים. היו גם חוגים של סופרים ומשוררים שקראו מיצירותיהם ודנו בהם עם הקהל. הוקמה ספרייה ציבורית. היו גם ציירים ופסלים שייצרו והציגו עבודותיהם.

המחלת בגטו השתמשה במכשירי רדיו (שהיו אסורים). מכשירים אלה היו בידי קבוצות פוליטיות מאורגנות ויחידים. ב-1944 נתפסו לאחר הלשנה 2 מקלטים ומפעיליהם נרצחו. ידוע סיפורו של חיים נתן וידבסקי ששם קץ לחייו לאחר 3 ימי מסתור, מתוך חשש שאם יתפס יסגיר את חבריו. במכתבים שהותיר אחריו ביקש שעצמותיו יועלו לישראל לקבורה – בקשתו זו כובדה והוא הובא לקבורה בישראל.

ראשי היודנראט פעלו גם לרישום ותיעוד היסטורי של חיי הגטו, בכתבים כמו גם בצילום. ארכיון הגטו נפתח ב-17.11.40 ובראשו עמד אחד מבכירי היודנראט. נכתבה כרוניקה מ-12.1.40 ועד 30.7.44. כותבי הכרוניקה ולקסיקון הגטו, היו אנשי רוח ועיתונאים מלודז' והצטרפו אליהם חברים ממרכז אירופה. גם הנוער אסף חומר כתוב ותמונות, שהוטמנו בבקבוקים ובקופסאות שימורים והוסתרו במעמקי האדמה. בגטו פעלו צלמים שהנציחו את מראות הגטו ומצוקותיו (מנדל גרוסמן והנריק רוס).

קיימות עדויות מעורפלות שבשבעות האחרונים לפני חיסול הגטו והפינוי הסופי הועלו בו רעיונות להתנגדות מאורגנת, אך הדברים לא הגיעו לידי מימוש. פעולת ההתנגדות הסתכמה בהסתרת עשרות אנשים בבונקרים בצורה ספונטאנית של יחידים ומשפחות.

ב-1943 החלו הגרמנים לדון בגורל הגטו. הוויכוח אם לסגור או להשאירו נמשך מספר חודשים ובפברואר 1944 הוחלט להשאירו על כנו, אולם בד בבד להתחיל בחיסולו ההדרגתי. לשם כך הופעל מחדש מחנה המוות בחלמנו. הגרמנים נקטו במדיניות של הטעייה והודיעו על הרשמה לעבודה מחוץ לגטו. ליהודים לא היו הוכחות חד משמעיות לגבי השמדת העם היהודי באופן שיטתי, כפי שהיו במקומות אחרים - בשל ניתוקם הגמור. אך הם גם לא מיהרו להתייצב לרישום לעבודה מחוץ לגטו. הדבר נכפה עליהם, וב-23.6.44 גורשו מהגטו 7.176 יהודים לחלמנו, שם נרצחו. ביולי 1944, עם התקדמות חזית הלחימה, הופסקו הגירושים לחלמנו. ב-2.8.44 החל השלב האחרון בחיסול הגטו. ראש העיר ומפקד הגטו הבטיחו ליהודים שהם ישארו עם משפחותיהם ויתגוררו ביחד במחנה עבודה חדש ומצבם ישתפר. כאמור בגטו לודז' המנותק מהעולם לא ידעו על "אושוויץ" ועל הרצח ההמוני והשיטתי שהתקיים שם. גם הפעם היהודים לא התייצבו בהמוניהם להצעה זו, רובם לא האמינו לגרמנים והשתדלו להישאר כמה שיותר בגטו. ב-7.8.44 חודשו הגירושים, הפעם לאושוויץ בירקנאו. ב-30.8.44 יצאה הרכבת האחרונה מהגטו לאושוויץ - סה"כ נשלחו לשם 74.000 יהודים.

אחרי הגירוש נותרו בגטו כ-1.200 יהודים. 600 מהם הועברו לדרזדן. 600 הנותרים וכן 240 שנתגלו במחבוא נשארו ברחוב יקובה, כשעליהם מוטל למצוא ולרכז את כל הרכוש היהודי שנותר בגטו. בסתיו 1944 יצאו מהגטו לגרמניה 40-60 קרונות משא, עמוסים רכוש יהודי וציוד מבתי החרושת והמפעלים של הגטו. תם ונשלם חיסולו של גטו לודז' ושדידת קורבנותיו.

ב-19.1.45 נכנס הצבא הרוסי ללודז'. הגרמנים נסוגו במהירות מבלי שהספיקו להרוס את הגטו ולהשמיד את התיעוד רב ההיקף.

6. היהודים בלודז' אחרי מלחמת העולם השנייה

בעת שחרור גטו לודז' על ידי הצבא האדום נמצאו בו כ-900 יהודים. בהדרגה נוספו יהודים נוספים שיצאו ממחבואיהם, או שעברו את המלחמה עם תעודות מזוייפות או כאלה שהצליחו לשרוד מהתופת. אלפים מניצולי המחנות החלו לחזור לעיר. החל מסתיו 1945, ובשנים 1946-47 הגיעו יהודים רבים מברית המועצות ללודז'. הם לא השתקעו רק בלודז', שכן הממשלה הפולנית כיוונה את השבים להתיישבות גם בשטחים גרמניים לשעבר שסופחו לפולין.

היתה גם הגירה בשנים הראשונות לאחר המלחמה. בלודז' היה הריכוז הגדול ביותר של ניצולים. על פי רישום בוועד היהודי, בסתיו 1945 היו כ-20.000 יהודים בלודז', במחצית 1946 היו כ-15.000 יהודים (11.1% מיהודי כל פולין). בפברואר 1947 שוב עלה מספרם ל-20.000 איש. לפי רישומי הוועד היהודי בתקופה זו עברו בעיר כ-60.000 יהודים, ביניהם 30.000 אסירי המחנות ולמעלה מ-30.000 מברית המועצות.

ה'ועד היהודי' היה המוסד הראשון שהוקם בלודז' לאחר המלחמה והיה המוסד הציבורי היחיד שעסק בכל העניינים הספציפיים של הקהילה שאיננה עוד. גם השלטונות בפולין ראו בו נציגות רשמית. תפקידי הוועד היה סיוע לחוזרים בקורת גג, לבוש, מזון, עזרה רפואית ועבודה. למעשה אחת מהפעולות הראשונות היתה רישום שאיפשר חיפוש אחר משפחות וקרובים. בפברואר מרץ 1946 השיג הוועד מידי השלטונות המקומיים 1,000 דירות שננטשו ע"י הגרמנים ושיכן בהם כעשרת אלפים יהודים בצפיפות. יהודים המשיכו לזרום מברית המועצות ונוצר חוסר משווע במקומות דיור. יהודים אלו ישבו ימים על ימים על המדרגות של הוועד המקומי בתקווה לקבל קורת גג (ברח' שרודמייסקה). בסופו של דבר שוכנו באורח זמני באולם בית חרושת בבלוטי (בתחום הגטו), אך גם זה לא הספיק, ובלית ברירה השתכנו ביוזמתם בתחום הגטו השומם וההרוס. אנשי הוועד היהודי יצאו לגבול והגבילו את זרימת היהודים ללודז' בשל המחסור בדיור.

בספטמבר 1946 החל להגיע לעיר סיוע מהגוינט שחידש את פעילותו בפולין. חולק מזון, לבוש וכסף באמצעות הוועד המרכזי והוועדים המקומיים. פעולתו של הט.א.ז. שהושיט עזרה

רפואית חודש, כאשר הוא נתמך על ידי יהודים מחו"ל. חלק מהיהודים הגיעו לעצמאות כלכלית וכך פחת מספר המקרים הסוציאליים. נתמכו כלכלית גם פולנים עניים, מחסידי אומות העולם שסייעו להצלת יהודים בזמן הכיבוש.

בשל קושי למצוא בעלי מקצוע ובעלי מלאכה - הועד בשיתוף מפלגות אחדות (קומוניסטים, בונד, פועלי ציון שמאל) יסדו קואופרטיבים לחייטות, תפירת לבנים, סנדלרות, פרווונות, מתכת וצעצועים. ההתפתחות החלה כאשר הגוינט ואורט (ב-1946) שלחו כסף, מכוונות וחומרי גלם, ארגנו קורסים מקצועיים ואפשרו בכך לימוד מקצוע. ב-1947 נמנו 26 קואופרטיבים יצרניים, בהם עובדים 700 איש. סה"כ בתחומים שונים באותה שנה עבדו בעיר 8,500 יהודים.

הועד גם פעל בתחום הטיפול בילדים, קיבל לחסותו את בית היתומים היהודי בהלנוב ליד לודז', שפעל גם לפני המלחמה. קבוצה ראשונה של נערים בני 13-16 היו בני יהודים גרמנים שהובאו לגטו ב-1941. עוד בהיותם בגטו הקימו קולקטיב בו עבדו בחשאי. אחי"כ הובאה קבוצה נוספת של בני 14-16 מניצולי המחנות. בנוסף הגיעו ילדים שגילה הועד היהודי במנזרים בהם הוחבאו בזמן המלחמה וכן יתומים מברית המועצות. בבית היתומים היו אז מאות ילדים.

ביוזמת הועד נפתח בתחילה בית ספר בן 7 כיתות שהלך והתרחב וגם נוספו לו כיתות על יסודיות. לשון ההוראה היתה אידיש ותוכנית הלימודים - כפי שהיתה לפני המלחמה. גם המורים היו ברובם מורים מנוסים. בית הספר פעל עד לשנת 1969, שאז נסגר מחוסר תלמידים. בעשר השנים האחרונות לקיומו היתה לשון ההוראה בו - פולנית. ב-1945 הוקם גם בית ספר עברי. ב-1946 נערכו ועידות ארציות של נציגי בתי ספר ונקבעה תכנית לימודים אחידה. הועד גם פתח פנימייה לכיתות הגבוהות ולסטודנטים. בשנים הראשונות לאחר המלחמה למדו במוסדות לחינוך גבוה מאות יהודים. במאי 1948 נמנו כ-400 סטודנטים יהודים בעיר.

אנשי האינטליגנציה - נציגי התרבות והאומנים נמשכו לעיר והתיישבו בה. הסופרים והעיתונאים ערכו בה ערבי ספרות. היו קונצרטים והצגות תיאטרון. שחקנים רבים באו מברית המועצות. התיאטרון שוקם ע"י אידה קמינסקה. תיאטרון זה היה מועמד להיות התיאטרון היהודי הממלכתי בפולין. המבנה שיועד לו שופץ והוא נקרא "בית התרבות היהודית". ב-1947

נפתח אולפן לשחקני תיאטרון וגם נוסד איגוד השחקנים היהודים.

בפברואר 1945 עברה ללודז' "הועדה המרכזית להיסטוריה יהודית" שנוסדה בלובלין ב-1944. הם הוציאו לאור 26 פרסומים בתחום תולדות העיר בתקופת הכיבוש הנאצי. חבריה נטלו חלק כמומחים, במשפטו של ראש הגטו – הנס ביבוב, שנערך באפריל 1947 ובסיומו נדון ביבוב למוות. ב-1948 עברה הועדה לוורשה ושמה שונה - "למכון היהודי ההיסטורי". סניף המכון המשיך לפעול בלודז'.

בלודז' פעלו גם איגודים של אומנים, ציירים, פסלים ועוד. בינואר 1948 נפתחה תערוכה של 23 אומנים, בחסות הועד היהודי. הוועד עזר לאומנים, ולשם הבטחת פרנסתם נוסד קואופרטיב של אומנים בשם "שטוקה".

מספר העיתונים, בטאוני המפלגות, כתבי עת, ספרים וכו' הגיע ל-20 סוגים שונים, בשנים הראשונות שלאחר המלחמה.

הוקמו מפלגות ציוניות ותנועות נוער. תנועות הנוער הקימו מספר קיבוצי הכשרה בלודז'. השלטונות לא התירו הקמת אירגון רביזיוניסטים. הוקם איגוד הפרטיזאנים ונכי המלחמה היהודים.

לאחר עליית הקומוניסטים לשלטון בפולין, לא נותר מקום לפעילות מפלגתית כל שהיא. ב-1949 פורקו המפלגות ולחבריהן ניתן אישור לעלות ארצה. מי שלא עלה, ניתנה לו האפשרות להצטרף למפלגת השלטון.

באוקטובר 1949 פורק הוועד המרכזי של יהודי פולין על סניפיו בערים והם סופחו ל"איגוד החברתי תרבותי של יהודי פולין". נאסרה פעילות הגיוינט ואורט. מעתה ואילך התנהלו חיי התרבות והחברה של היהודים במסגרות שנקבעו ע"י השלטונות ושבוצעו ע"י פעילי ה"איגוד" שחסותו היתה פרושה על המוסדות והמפעלים היהודיים. כן התקיימה ה"קונגרסאציה" – קהילה יהודית שתפקידיה הוגבלו אך ורק לענייני דת. מ-1951 ועד 1956 מילא ה"איגוד" בהצלחה את מקומו של הועד היהודי בתחום הפעילות החברתית והתרבותית. בשנים הבאות, עד 1967, שוב בא לעזרתו הגיוינט, שוב שוקמו הקואופרטיבים, הוגש סעד

ועזרה רפואית לנצרכים, אורגנו קייטנות, והוקם מועדון בו נערכה פעילות תרבותית.

יהודים רבים נמצאו מחוץ למסגרות השונות והשתדלו להשתלב בחברה הפולנית.

הישוב היהודי בלודז' הלך וקטן בהדרגה, עד שנות השבעים של המאה העשרים. בעקבות הפוגרום בקלצה ב- 1946 עלו רבים מיהודי העיר והסביבה לארץ ישראל. גל עליה נוסף היה לאחר קום המדינה (1949-51), וכן בתקופת שלטון גומולקה (-1956 1959), ובעקבות גל של אנטישמיות (1967 עד 1969). משנות השבעים נותרו בלודז' מאות יהודים בלבד.

7. ביבליוגרפיה

1. קהילת לודז', תולדות עיר ואם בישראל, אהרון זאב אשכלי, קו לקו, ספריה לידיעת עם ישראל וארץ ישראל, בהוצאת המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תש"ח 1948.
2. האנציקלופדיה העברית, ערך לודז'.
3. פנקס הקהילות, אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, פולין, כרך ראשון, לודז' והגליל, יד ושם, רשות הזכרון לשואה ולגבורה, ירושלים תשל"ו, 1976.
4. תלמידות לזכר הנוער בלודז', קובץ לזכר קהילת לודז', חנוך ותרבות בקרב יהודי לודז' בין שתי מלחמות עולם ובגטו, הוכן ע"י תלמידות כתות י"א' מגמה פדגוגית בהדרכת הגב' דינה שטכל והגב' דליה הורביץ, בית ספר תיכון עירוני ו' בזל, תל אביב, תשכ"ה.
5. הגטו האחרון, החיים בגטו לודז' 1944-1940, מיכל אונגר, יד ושם – רשות הזכרון לשואה ולגבורה 1995.
6. פרקים בתולדות החינוך היהודי בפולין במאה ה-19 וה-20, סבינה לוין, המרכז לחקר תולדות היהודים בפולין ומורשתם, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת ת"א, 1997.